

GERKO TEMPELMAN

ONGENEESLIJK

REEL

GAELUS

mijn leven
Hoe God verdween uit ~~onze wereld~~
en waarom steeds meer filosofen
zeggen dat-ie terug is

ONGENEESLIJK RELIGIEUS

GERKO TEMPELMAN

ONGENEESLIJK

RELT

GIEUS

mijn leven
Hoe God verdween uit ~~onze wereld~~
en waarom steeds meer filosofen
zeggen dat-ie terug is

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Studio Jan de Boer
Lay-out binnenwerk: Studio Mol

ISBN 978 90

ISBN 978 90 (ebook)

NUR 700/730

www.kokboekencentrum.nl.

© 2018 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

INHOUDSOPGAVE

De opzet van dit boek (p. 9)

Hoe lees je dit boek (p. 11)

1. Hoe God verdween uit mijn leven (p. 14)

1. Hallo, ik ben Gerko en ik ben ongeneeslijk religieus. Ik lijk het geloof van mijn jeugd maar niet te kunnen loslaten.

2. Daarom vroeg ik me af: heb je überhaupt een keuze als het over geloven gaat? **3.** Ik denk het niet. Waar je mee omgaat, daar word je mee besmet. Dat gold in ieder geval voor mij.

4. Precies zo is het, denk ik, ook gegaan met het verdwijnen van God in het westerse denken. **5.** Is ongeloof daarmee onherroepelijk ons lot? Of is de rol van het christendom nog niet uitgespeeld?

2. Wat geloven we eigenlijk? (p. 42)

Om die vraag te beantwoorden sta ik stil bij wat wij, postmoderne mensen, eigenlijk wel en niet geloven. **1.** Allereerst ben ik me gaan afvragen of mensen met wie ik vroeger opgroeide echt geloofden wat ze zeiden te geloven. **2.** En daarna vroeg ik me af of dat niet voor heel veel mensen geldt: wij weten helemaal niet precies wat (of dat) we geloven. **3.** Uit ons handelen

blijkt vaak dat we iets anders geloven dan we denken. **4.** Hoe kan dat? Misschien wel omdat we in eerste instantie geloven wat anderen geloven. **5.** En de ander weet ook niet wat-ie gelooft. Een vicieuze cirkel.

3. Hoe God verdween uit onze wereld (p. 72)

1. En hoe zit dat met geloven in God dan? Geloven postmoderne mensen vandaag de dag wel zo weinig als we denken? **2.** Er is een ultieme proef om dat uit te zoeken: de vraag naar het kwaad in deze wereld. **3.** Achter de vraag naar het kwaad ligt de vraag of de wereld inherent logisch is. **4.** De westerse filosofiegeschiedenis is op te delen in twee antwoorden: ja en nee. **5.** Christenen verwacht je in kamp 'ja', maar zou het christelijke verhaal ook zeggingskracht hebben als je 'nee' zegt? Bestaat er een soort nihilistisch christendom?

4. Waarom Slavoj Žižek zegt dat God terug is (p. 108)

1. Ik vraag mij vaak af: doe ik het goed? Weet ik wat ik wil? – hoe kan dat? **2.** Jacques Lacan zegt: mens-zijn is leven met een verlangen dat altijd onvervuld zal blijven. **3.** In tegenstelling tot wat ik vroeger hoorde, kan ook het christelijk geloof dat verlangen niet vervullen, zou Lacan zeggen. **4.** Sterker nog: het christendom beweert misschien juist het tegenovergestelde. Het kruisverhaal is daarvan het bewijs. **5.** Dat verhaal laat God zien van z'n meest nihilistische kant. Misschien heb je daar wat aan als je ongeneeslijk religieus bent.

5. Waarom John Caputo zegt dat God terug is (p. 140)

1. Ik ben altijd bang geweest om het geloof van mijn opvoeding los te laten. **2.** Logisch misschien. Want als je alles betwijfelt, houd je dan nog wel iets over? **3.** Het deconstructionisme stelt het tegenovergestelde: het komt juist dingen tegen die niet af te breken zijn. Vaak zijn het christelijke thema's. **4.** Daar komt bij: een zekere toekomst is een illusie. De toekomst is net zo radicaal onzeker als de twijfel. **5.** In alle onzekerheid komt het vooral op deze vraag aan: ga je het avontuur aan, of niet?

Meer informatie (voor nerds) (p. 175)

Over de auteur (p. 183)

Bibliografie (p. 189)

Noten (p. 193)

DE OPZET VAN DIT BOEK

Wat leuk dat je dit boek in handen hebt! Ik ben heel benieuwd wat je ervan gaat vinden. Ikzelf noem het boek een denkoefening. Het is de weergave van enkele jaren van filosoferen, denken en praktisch bezig zijn. En dat proces is nog niet ten einde met dit boek, dat lees je terug in de tekst. Een denkoefening dus, en een zoektocht - maar wel eentje die een hele strikte lijn volgt. Ik leg de denkreis af in vijf keer vijf stappen die ik je graag van tevoren al meegeef.

Als ik een lezing geef, moet ik soms twee uur lang boeiend zijn. Dat betekent dat ik goed moet nadenken over de structuur van m'n verhaal. Is het afwisselend genoeg? Geeft het antwoord op een relevante vraag? Na jaren van oefening heb ik een vaste structuur te pakken die goed werkt. Diezelfde structuur zit in dit boek. Als je die voor ogen houdt, weet je waar ik zit in m'n verhaal. Hier komt-ie:¹

- Me
- We
- Idea
- You
- We

Vandaar vijf hoofdstukken – elk onderverdeeld in vijf stappen. De eerste twee stappen, ‘me’ en ‘we’ leggen een vraag of een probleem neer. Bij het onderdeel ‘me’ vertel ik iets vanuit mijn eigen ervaring. Bij ‘we’ maak ik die ervaring breder, met als bedoeling dat ook jij ‘m bij jezelf herkent. Vervolgens introduceer ik ‘idea’ – een inzicht of theorie die me helpt om de vraag te beantwoorden, of van een ander perspectief te voorzien. ‘Idea’ is dus vaak de spil waar een hoofdstuk en ook het hele boek om draait. Bij ‘you’ probeer ik de ‘idea’ toe te passen op het probleem. Wat is de implicatie? En de laatste stap, ‘we’ gaat over hoe het verhaal verder gaat. Het is de brug naar een volgend hoofdstuk en in het laatste hoofdstuk is het mijn poging om de rest van het boek zo concreet en toepasbaar mogelijk te maken.

Je kunt de vijf stappen volgen via de nummers in de tekst. Als je de inhoudsopgave leest, dan zie je de lijn van het betoog, inclusief de nummers. Handig, hoop ik, om af en toe op terug te kunnen vallen. Veel leesplezier!

HOE LEES JE DIT BOEK?

In de sportschool, bij voorkeur. Met een zweetbandje om. Zonder gekheid: ik denk dat je het meest hebt aan dit boek als je het ziet als een denkoefening. Hersengymnastiek. Dit boek is een verkenning. Een verkenning van een vrij nieuwe, onvoltooid denkstroom die *radical theology* heet, zeker waar het gaat om de laatste twee hoofdstukken (meer hierover in 'meer informatie (voor nerds)').

Nou is er het één en ander aan de hand met die denkstroom. *Radical theology* gebruikt veel postmoderne filosofie¹ en veel mensen vinden postmoderne filosofie vreselijk. Eén van de redenen waarom dat zo is, is dat veel postmoderne denkers bewust een andere manier van redeneren hanteren dan gebruikelijk. Ze gebruiken veel nieuwe woorden en ze proberen met taal het onvermogen van taal te laten zien. Dat is af en toe om gek van te worden. De vraag is natuurlijk of er achter die façade van ongewoon taalgebruik ook daadwerkelijk goede ideeën verscholen liggen. Ik denk van wel, maar anderen denken van niet. In alle gevallen geldt dat postmoderne filosofie vaak vraagt om op een ongewone manier gelezen te worden.²

Anders gezegd: ik denk niet dat het je gaat helpen als je dit boek leest met een zweetband om waarop staat: 'klopt dit?' Want het klopt regelmatig bewust niet. Althans: niet in de traditionele zin. Dat is zowel een goede reden om het boek weg te leggen, als een goede reden om het juist wel te lezen.

Ook de vraag: 'ben ik het hiermee eens?' kan bij een eerste lezing in de weg zitten. Dat is het type vragen dat een beetje voorbijgaat aan de insteek van veel van de denkers in dit boek. In plaats van 'ben je het ermee eens' zou ik je adviseren een zweetband op te doen met de tekst: 'wat als je het eens zo bekijkt?'

Dat is precies hoe ik zelf door deze stof ben gegaan. Als ik vertel over m'n persoonlijke zoektocht in het christendom krijg ik vaak de vraag: 'Gerko, je gelooft toch niet echt in God?' (of in die andere variant: 'maar Gerko, je gelooft toch wel in God?'). Eh tja, dat weet ik niet zo goed. Daar ben ik dus naar op zoek. Het is die zoektocht die je het beste meemaakt als je je normale standpunten en neigingen af en toe tussen haakjes kunt zetten.

Ik neem wel een heel duidelijk uitgangspunt. Ik vertrek vanuit de filosofie. Dat is een keuze en bij andere gelegenheden doe ik dat anders. Maar in dit boek bekijk ik hoe het christendom eruitziet als je een nihilistische bril op doet. Als je vertrekt vanuit de God-is-doodfilosofie (zie ook 'Over de auteur').

De denkers die ik behandel doen niet hun best om dicht in de buurt van de orthodoxie te blijven. Ze doen niet hun best om een zo goed mogelijke exegese van de grondtekst te geven. Ze gaan niet eens altijd uit van Bijbelse teksten zoals ze zijn over-

geleverd, maar durven ook andere dingen in de tekst te lezen. Het is goed om je daar bewust van te zijn. Voor mij betekent het dit: ik vraag me minder af of hun lezing van die teksten correcter is dan andere lezingen, dan *of ik iets nieuws kan leren*. Of het inspiratie kan bieden. En of het een perspectief geeft dat je weer andere inzichten oplevert. Bij mij is dat zo. Ik hoop bij jou ook.

1. HOE GOD VERDWEEN UIT MIJN LEVEN

1 Vlak voor mijn achttiende verjaardag ging ik op bezoek bij een professor. Bij hem thuis op de bank. Koffie met een koekje erbij. Hij ging naar dezelfde kerk als ik (zo kende ik hem) en ik wilde hem om raad vragen. Ik was bijna klaar op de middelbare school en ik zou gaan studeren. En de grote vraag was: waar? Met een aantal vrienden had ik vier plekken bezocht: Utrecht, Amsterdam, Kampen en Apeldoorn. In die laatste twee steden bestond de universiteit uit maar één faculteit: theologie. Avondenlang maakte ik lijstjes met voors en tegens per stad.

Ik ben opgegroeid in wat sommige mensen de 'laatste zuil van Nederland' noemen: de gereformeerd vrijgemaakte kerk. Ik ging naar een gereformeerd vrijgemaakte basisschool, een vrijgemaakte middelbare school en ik werkte in de zomer op een vrijgemaakte camping. Bij ons thuis werd de vrijgemaakte krant gelezen, zondags ging ik twee keer naar de kerk, doorde-weeks volgde ik catechisatie en ging ik naar de vrijgemaakte jongerenvereniging. Mijn vrienden waren allemaal vrijgemaakt, mijn familie was vrijgemaakt, mijn docenten waren vrijgemaakt en bij de verkiezingen stemde iedereen op de vrijgemaakte partij. Ik vroeg de professor: 'Zou het niet goed voor mijn ontwikkeling zijn om ook eens andere plekken te zien?'

Als je theologie gaat studeren, is er een dikke kans dat je dominee wordt. Zeker als je theologie gaat studeren in de vrijgemaakte kerk. Ook ik hield er rekening mee dat ik op een dag dominee zou worden. Maar, zo had ik bedacht, zou je nu juist van een dominee niet willen dat-ie iets meer weet van de wereld? Amsterdam leek me wel wat. De professor zei: 'Niet verstandig. Ga naar Kampen, daar krijg je een goed gereformeerde basis. Pas daarna zou je naar Amsterdam kunnen.'

Ik had het natuurlijk kunnen weten. De professor *werkte* op die vrijgemaakte universiteit – natuurlijk zou hij me aanraden daarheen te gaan. Maar ik was vooral verbaasd. Ik was namelijk zelf allang overtuigd van mijn eigen argument dat het goed was om verder te kijken dan mijn eigen achtergrond. En ik kon me niet voorstellen dat hij het niet met me eens zou zijn. Natuurlijk moet je je ook buiten je eigen kaders begeven. Dat levert alleen maar voordelen op. Dacht ik. Hij dacht er anders over.

Ik besloot naar Amsterdam te gaan. Ik had alle voors en tegens op een rijtje gezet. Gewikt en gewogen. En uiteindelijk hakte ik de knoop door. 'Daar moeten we het nog eens over hebben,' zei een predikant die ik goed kende. Het is er nooit van gekomen. En er was een vrouw uit mijn kerk die zei: *als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen.*

Maar ik was daar niet bang voor. Ik was gepokt en gemazeld in de vrijgemaakte theologie en had me deze helemaal eigen gemaakt. Ik geloofde erin. Met alles erop en eraan. En ik twijfelde er niet aan dat een stevig geloof bestand zou zijn tegen een

studie in Amsterdam. Ik begreep de voorzichtigheid ook niet. Alsof theologie studeren in Amsterdam een soort universeel recept is voor het kwijtraken van je geloof. Wie dat zegt, dacht ik altijd, heeft niet echt een hoge pet op van z'n eigen geloof. Wie dat zegt, vond ik, moet zich afvragen of-ie het zelf allemaal wel gelooft.

Wel had ik bedacht dat ik me goed moest voorbereiden. Geloofsverlies zou wel op de loer liggen in Amsterdam (of in andere steden dan Kampen). En dus moest ik naast studeren ook blijven investeren in mijn persoonlijk geloof. Als ik de hele dag op college wetenschappelijk met de Bijbel bezig was geweest, dan moest ik niet 's avonds op de bank gaan zitten niksdoen. Nee, dan moest ik 's avonds alsnog diezelfde Bijbel erbij pakken, maar dan voor een persoonlijke lezing. En voor gebed. Op die manier zou het mogelijk moeten zijn om én in Amsterdam te studeren én mijn geloof te behouden.

Als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen. Ze bleek toch gelijk te hebben. Althans: het vastomlijnde geloof dat ik had aangehangen in mijn jeugd begon al snel te kraken in z'n voegen. Ik hoorde dingen op de universiteit die ik nog nooit had gehoord. Erger nog, ik hoorde dingen waarvan ik mezelf afvroeg: waarom heb ik mezelf dit nooit afgevraagd?

'Leg de twee stambomen van Jezus maar eens naast elkaar', zei een docent. 'Ze komen voor een belangrijk deel niet overeen.'¹ En ik dacht: hoe bestaat het. Hoe bestaat het dat ik nooit eerder heb bedacht dat je die twee kunt vergelijken? Waarom is dit in al die uren Bijbelstudie in mijn leven nooit voorbij ge-

komen? Hoe kan het dat die manier van Bijbellezen zo nieuw voor me is?

Ik ging in korte tijd van absolute zekerheden over naar absolute twijfel. Na een jaar was ik definitief de weg kwijt. Ik kon de schijn nog een tijdje ophouden voor mezelf. Het ging goed met me, ik vond studeren leuk. Razend interessant zelfs. Maar de impact van alles wat ik leerde boorde zich dwars door me heen. En hoe langer dat duurde, hoe meer ik inzag dat veel overtuigingen van vroeger één voor één op de helling kwamen te staan.

Ik weet niet zeker of ik definitief mijn geloof verloor. Op sommige momenten wist ik zeker van wel. Soms nu nog wel. Maar ik heb het nooit zo uitgesproken: 'ik geloof niet.' Dat heb ik nooit gewild ook. Maar voor de achterblijvers uit mijn jeugd is het waarschijnlijk een uitgemaakte zaak. Veel van wat ik vroeger geloofde, geloof ik nu echt niet meer. Ten opzichte van mijn achtergrond ben ik reddeloos verloren. In mijn jeugd heette dit 'het hellende vlak'. Als je eenmaal aan één ding begint te twijfelen, ga je op den duur aan alles twijfelen. Als je niet meer gelooft in een zesdaagse schepping, of Jona in de walvis, wat houdt je dan nog over? Een drogreden, leerde ik later. Maar de vlieger ging wel op in mijn geval.

En toch. Hoe minder ik ben gaan geloven, hoe minder ik het kan loslaten. Dat zie ik ook bij anderen om me heen. Meestal niet op een directe manier. Niet dat ik nachtenlang lig te maren over wat waar is. Of dat ik elke zondagochtend denk dat ik in de kerk zou moeten zijn. Maar wel op deze manier: dat

ik bovenmatig geërgerd kan zijn over streng religieus gedachtegoed. Of de collectieve gêne die ik voel als een gesprek met mijn (veelal ex-christelijke) vrienden soms raakt aan christelijke thema's. Dat ik geïrriteerd word van christelijke liedjes uit mijn jeugd. Ik heb een hekel aan christelijke liederen zingen. Alles in mij verzet zich ertegen.

Maar ook op een positieve manier: ik vind theologie nog steeds interessant. Op vakantie lees ik boeken over God. Soms moeilijke theologie. Ik vind het belangrijk om geloven niet af te doen als iets achterlijks. Ook niet als het over de islam gaat (ik geef er veel cursussen over). En ik erger me aan mensen die zich te overduidelijk afzetten tegen hun christelijke achtergrond. Het is duidelijk. Ik ben **ongeneeslijk religieus**.

Sommige mensen zeggen: dat ongeneeslijk-religieus-zijn is het loskomen van het geïndoctrineerde systeem uit je jeugd. Als je je leven lang gebrainwasht bent in een bepaalde manier van denken, dan kost het heel veel tijd om er vanaf te komen. Je raakt het nooit helemaal kwijt. Arme jij. Dat vind ik sterk overdreven, zo heb ik dat nooit beleefd. Maar ik ken genoeg mensen voor wie het echt zo voelt. Mensen die hun geloofsopvoeding (licht) traumatisch noemen.

Natuurlijk, ook voor mij geldt dat de verwerking van mijn jeugd me 'ongeneeslijk religieus' maakt. Logisch, want je geloof kwijtraken is een verlieservaring. Er is sprake van rouw. Mijn vroegere geloofsopvattingen hoorden bij mij. Ik hield ervan. En nu ben ik ze kwijt. Je kunt het ook *coming of age* noemen. Je wordt volwassen. De kindertijd is voorbij. Je

neemt afscheid van alles wat oud en vertrouwd is. En ik moet me natuurlijk ook verhouden tot mijn vroegere zelf. Tot mijn vroegere achtergrond, waar mijn ouders nog steeds deel van uitmaken.

2 'Als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen.' Ondanks dat ik dacht van niet, had de vrouw die dit tegen me zei gelijk. Het was onafwendbaar. Er hielp niks aan. Maar wacht. Is dat niet gek om te zeggen? Had ik mijn geloof echt niet kunnen behouden? Was er niks opgewassen tegen de theologiestudie in Amsterdam?

Zoals ik het nu opschrijf, lijkt het net alsof ik er geen keuze in had. Alsof ik niet had *kunnen* kiezen om te blijven geloven. Had ik er werkelijk geen keuze in? Maar je hebt toch altijd een keuze voor waar je in gelooft? Ik ging hier later veel over nadenken:

- Voordat ik ging studeren dacht ik: 'je kunt zelf kiezen voor wat je gelooft.'
- Mensen in mijn omgeving dachten van niet: 'als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen.'

Achteraf hadden ze gelijk. Maar ben ik het dan met terugwerkende kracht met hen eens? Denk ook ik dat ik er zelf niet of nauwelijks een keuze in heb gehad? Dit is de redenering:

1. Opgegroeid in een gereformeerde zuil.
2. Studeren in Amsterdam.
3. Dus: geloof verliezen.

Sommige mensen zullen zeggen: ja, je had wel een keuze om te blijven geloven, maar dan zou je heel hardnekkig moeten geloven ondanks alles wat je leerde. Dom volhouden. Dom geloven, zeg maar. Die opvatting zegt eigenlijk: het geloof van jouw achtergrond is zulke evidente onzin, dat het bijna niet anders kan dan dat je dat geloof verliest zodra je in een andere omgeving gaat mengen. Het enige wat helpt, is je kop in het zand steken. Anders gezegd: als je datgene wat je tijdens je studie leert ook maar een beetje serieus neemt, dan kom je erachter dat wat je vroeger hebt geleerd onzin is. In een schema ziet dat er zo uit:

1. Opgegroeid in een gereformeerde zuil.
2. Studeren in Amsterdam.
3. Andere perspectieven serieus nemen.
4. Dus: geloof verliezen.

Ik denk dat veel mensen dit bovenstaande denken. Ikzelf misschien ook wel. In ieder geval tijdens mijn studie. Het raakt aan de klassieke tegenstelling tussen wetenschap en geloof, die vandaag de dag gemeengoed is. Voor veel mensen geldt dat wetenschappelijke ontwikkelingen een directe ondermijning zijn van hun traditionele geloof. Dat wordt ook wel de 'secularisatiethese' genoemd. Hoe meer mensen de wereld begrijpen, hoe minder geloof in God er overblijft. Sommige mensen denken zelfs dat de wetenschap min of meer heeft

aangetoond dat God niet bestaat (en dat geloven in die God dus onzin is). Best veel mensen denken dat, denk ik. Een deel van hen volgt cursussen bij mij, dus ik hoor dit regelmatig.

Het is ook geen complete onzin. Maar toch is het moeilijk te stellen dat de wetenschap heeft *bewezen* dat God niet bestaat. Het niet-bestaan van dingen is vrij moeilijk te bewijzen. Net als dat het wetenschappelijk niet te bewijzen is dat een eenhoorn niet bestaat. Het is niet erg waarschijnlijk om een eenhoorn tegen te komen, maar het is ook niet uitgesloten. En zo heeft de wetenschap hoogstens Gods bestaan *onaannemelijk* gemaakt. Maar of God definitief wel of niet bestaat, dat is een vraag waar de wetenschap ook maar moeilijk antwoord op kan geven.

Terug naar de vraag. *Kon ik kiezen om te blijven geloven?* Ook als ik probeerde andere perspectieven serieus te nemen die ik bij m'n studie hoorde? (En dat deed ik).

Enkele jaren terug sprak ik een meisje dat iets zei over geloven en kiezen wat me enorm aan het denken heeft gezet. Ze had een filosofieles bij me gevolgd. Het was hoogzomer, de les zat erop en we stonden buiten met een groepje nog een drankje te drinken. Ze zei: 'onlangs las ik ergens dat er in sommige Aziatische landen geen woord is voor "toeval".' (*disclaimer*: ik weet niet of dit klopt, maar het maakt voor het verhaal even niet uit). We lieten het even op ons inwerken. 'Moet je je voorstellen,' zeiden we. 'Als je dat woord niet kent, dan *bestaat* het concept misschien ook wel helemaal niet.'

‘Niet veel later,’ vervolgde ze, ‘miste ik de bus.’ Ze had een belangrijke afspraak en de bus was te vroeg. Heel vervelend: je haast je naar de bushalte en je ziet de bus net vertrekken. Natuurlijk werd ze kwaad op zichzelf. Waarom was ze niet eerder vertrokken? Die bus had ze moeten halen. Ze was gestrest, boos en gefrustreerd. Totdat ze zich herinnerde wat ze gelezen had over toeval. Het zette haar stil. Wat zou iemand die het woord toeval niet kent denken op zo’n moment? In ieder geval niet dit: ‘stom, stom, stom, dat die bus nu *net vandaag* te vroeg moest komen.’ Nee, want toeval bestaat niet. Sterker nog: waarschijnlijk denkt zo iemand het tegenovergestelde. ‘Het heeft zo moeten zijn. Er is een reden. Het is besloten. Klaar.’

En daar, bij de bushalte, vertelde ze ons, probeerde ze het uit: *het heeft zo moeten zijn. Er is een reden. Het is besloten. Klaar.* Misschien, bedacht ze, zou deze bus een lekke band krijgen, waardoor ze nog later zou zijn op haar afspraak. Misschien zou ze iemand tegenkomen in de volgende bus die ze nodig weer eens moest spreken. Misschien was er een andere reden die ze nooit zou kunnen ontdekken. In ieder geval was er een reden. Toeval bestaat niet. Haar boosheid en frustratie verdwenen als sneeuw voor de zon.

Vanaf dat moment besloot ze dit idee te omarmen. Toeval bestaat niet – alles heeft een reden. Je wordt er, zo stelde ze, veel rustiger van. ‘Wacht’ zeiden verschillende gespreksgenoten, ‘hoe weet je nou zeker dat dit geen onzin is? Dat er mensen zijn die denken dat toeval niet bestaat, wil nog niet zeggen dat het inderdaad ook niet bestaat. Hoe weet je dit zeker? Houd je jezelf niet voor de gek?’ Een ander zei: ‘dit is gewoon religie.

Je gelooft in verhaaltjes waar je rustiger van wordt, maar waar voor de rest geen enkel bewijs voor bestaat.'

Ze beaamde het. 'Ik kan inderdaad niet weten of toeval inderdaad niet bestaat. Ik weet niet zeker of er een reden is voor alles wat er gebeurt. *Maar jij ook niet*. Niemand weet dat. En dit weet ik wel: ik word veel rustiger als ik geloof dat alles met een reden gebeurt. Waarom zou ik, als ik het niet kan weten *en het misschien wel nooit te weten is*, niet gewoon kiezen voor wat ik mooier vind om te geloven? Waarom zou je, *juist omdat je het niet weet*, niet van een beter scenario mogen uitgaan?

Ik vond het een fascinerende gedachte. Het raakte natuurlijk aan de vragen die ik mezelf stelde. Misschien kun je inderdaad kiezen voor datgene wat je mooier vindt om te geloven. Niet omdat je weet dat dat klopt, maar *juist omdat je niet weet of het klopt*. Ik zet het even op een rijtje:

1. Ik weet niet of alles een reden heeft of niet.
2. Niemand weet of alles een reden heeft of niet.
3. Ik kan kiezen:
 - a. te geloven dat alles een reden heeft;
 - b. niet te geloven dat alles een reden heeft.
4. Ik vind het leven mooier als ik geloof dat alles een reden heeft.
5. Ik kies 3a).

Ja maar, zeg je misschien, is er niet *meer reden* om te geloven dat *niet* alles een reden heeft (3b)? Is het niet *aannemelijker* dat er *geen* reden is? Misschien zijn er geen *definitieve bewij-*

zen voor, maar is het wel veel waarschijnlijker dat er geen reden is. Vergelijk het met de evolutietheorie. We hebben geen definitief bewijs dat er ooit een *Big Bang* was, maar het is wel de meest waarschijnlijke theorie. Of je dat nou gelooft of niet.

Mogelijk. Maar met hoeveel bewijs ben je dan bereid overstag te gaan? Als je leven *significant* veel mooier wordt als je 3a) gelooft (zoals in het geval van dat meisje bij de bus), hoeveel bewijs is dan genoeg om jou toch bij 3b) te krijgen? Anders gezegd: als het niet definitief vaststaat, waarom zou je dan met tegenzin iets geloven (3b)? Waarom zou je dan niet een beetje optimistisch mogen zijn en dan (met iets meer geloof) geloven in wat je mooier vindt om te geloven (3a)?²

Soms vragen mensen aan mij of ik geloof in God. Ik zeg nooit: 'nee'. Vaak zeg ik: 'meestal'. Of: 'soms'. Mensen reageren dan verrassend vaak positief. 'Wat mooi!' zeggen ze dan. Sommigen zeggen: 'ik zou willen dat ik kon geloven.' En: 'het lijkt me heel fijn om te geloven in leven na de dood. Waarschijnlijk geeft dat veel rust.' Uit de tijd dat ik een 'kerk voor atheïsten (en agnosten en de rest)' oprichtte, weet ik dat veel mensen het idee van een kerk, een gemeenschap van heel verschillende individuen, ook best tof vinden.

Zelf denken die mensen vaak dat er geen zin van het leven is. Ze gaan ervan uit dat het leven na de dood afgelopen is. *Maar dat denken ze niet omdat ze dat een mooi idee vinden.* Integendeel. Vaak vinden ze dat jammer. Veel mensen die ik spreek, zeggen: 'wel in iets geloven lijkt me eigenlijk mooier dan niet

in iets geloven.' En ik vraag me dan wel eens af: als je het zou willen, waarom begin je er dan niet gewoon mee? Is het bewijs tegen het bestaan van God inderdaad zo overweldigend? Zodanig overweldigend, dat het onmogelijk is om te geloven wat je liever zou willen geloven? Is God letterlijk ongelofelijk?

Hetzelfde kan ik net zo goed aan mezelf vragen. *Kies ik voor wat ik wil geloven? Had ik bijvoorbeeld kunnen kiezen om gelovig te blijven?* Was het bewijs tegen het geloof uit mijn jeugd inderdaad zo overweldigend? Ik heb het nog een paar keer geprobeerd, ook na het gesprek met het meisje van de bus. Geloven wat ik het mooiste idee vind. In leven na de dood bijvoorbeeld. Het ging me maar matig af. Het lijkt eigenlijk alsof ik helemaal niet kan kiezen wat ik geloof.

3 Ooit volgde ik een college filosofie bij professor Van Woudenberg. Het ging over *beliefs*: overtuigingen van allerlei aard. Niet per se religieuze overtuigingen, maar ook politieke of maatschappelijke overtuigingen. Bijvoorbeeld de overtuiging dat het niet goed is om je kind in te enten.³ De vraag tijdens het college was: hebben deze mensen zelf gekozen voor de overtuiging dat ze hun kind niet moeten inenten?

Natuurlijk! is dan de eerste gedachte. Zeker bij zo'n belangrijke overtuiging. Je gaat er niet van uit dat iemand op een dag wakker is geworden en dacht: 'hé, ik vind inenten opeens onzin.' Nee, iemand heeft nadrukkelijk een keuze gemaakt.

Een heel bewuste keuze, en eentje met een heleboel mogelijke consequenties.

Maar werken overtuigingen wel zo? vroeg Van Woudenberg zich af. Kan ik er bijvoorbeeld *nu* voor kiezen om inenten onzin te vinden? Probeer het eens. Nu. Hier. 'Ik ben nu écht tegen inenten.' Lukt het? Mij niet. Ik kan wel doen alsof ik inenten niet belangrijk vind, maar ondertussen vind ik het *wel* belangrijk.

Probeer het met een onschuldiger voorbeeld: kan ik *nu* besluiten dat ik geloof dat de maan van kaas is? Zo van: ik geloof vanaf nu volledig dat datgene wat we de maan noemen, geen brok van steen is, maar een enorme homp kaas. Van koeienmelk. Kun je daarvoor kiezen? Nee. Want ook al probeer je het, *je gelooft dat gewoon niet*.

Eigenlijk geldt dat voor alle overtuigingen. Ik kan niet ineens besluiten om een andere politieke oriëntatie te hebben dan ik heb. Ik kan niet kiezen vandaag ook maar eens te geloven dat de maanlanding nep was. Waarom niet? Nou, om te beginnen om deze reden: *ik geloof dat niet*. Ik geloof wat ik geloof, en ik ben daar (blijkbaar) niet zomaar van af te brengen.

Gek eigenlijk. Want dat lijkt niet te rijmen met de manier waarop we omgaan met mensen die andere overtuigingen hebben dan wijzelf. Jij bent tegen inenten en ik vind daar wat van. Wat als jouw kind ziek wordt? Dan is het jouw schuld. Waarom? Omdat niet-inenten jouw overtuiging was. Blijkbaar houd ik jou verantwoordelijk voor die overtuiging. En als iemand denkt dat Amerikaanse machthebbers zelf de aanslag op 9/11

hebben veroorzaakt, dan vinden we daar iets van. We houden ze verantwoordelijk. Je gelooft in sprookjes, zeggen we dan. Stop daarmee. Geloof dat niet meer. Maar dat gaat dus niet.

Iemand kan niet opeens kiezen iets anders te geloven dan wat-ie gelooft. Jij kunt niet ineens geloven dat de maan van kaas is. En wie eenmaal gelooft dat 9/11 een complot was, kan niet op één moment kiezen iets anders te geloven.⁴

Een vreemde patstelling. Het lijkt een beetje op mijn ervaring in Amsterdam. Kon ik wel kiezen om mijn geloof te behouden? In eerste instantie zou ik zeggen: ja. Dat had gekund. Als ik het wilde. Maar zo voelde het niet. Sterker nog: als ik zou proberen om wel gelovig te blijven, dan zou het onecht voelen. Het zou voelen dat ik wel *zeg* te geloven dat de maan van kaas is, maar daar ondertussen helemaal geen barst van geloof. Ja, ik kan wel *zeggen* dat ik in Jona in de walvis geloof, maar ik geloof daar helemaal geen snars van. Waarom niet? Nou ja, er zijn redenen voor. Maar het begint hier: omdat ik het niet geloof.

De volgende vraag is dan: als mensen niet kunnen kiezen waarin ze geloven, *kunnen we mensen dan ook niet verantwoordelijk houden voor wat ze geloven?* Zijn mensen volstrekt onschuldig wat betreft hun overtuigingen? Moeten we concluderen dat mensen er niks aan kunnen doen dat ze vinden dat inenten niet belangrijk is? Nee, natuurlijk niet.

Van Woudenberg stelt:⁵ we houden mensen wel degelijk verantwoordelijk. Niet voor wat ze vinden, maar voor *hoe ze tot hun overtuigingen zijn gekomen*. Als mijn buurvrouw gelooft

dat 9/11 een samenzwering was, dan werd ze niet op een dag wakker met die overtuiging. Nee, mijn buurvrouw is tot die overtuiging gekomen na diepgravend onderzoek. Ze heeft net zo lang allerlei samenzweerderige blogs gelezen, totdat ze overtuigd was. En we houden haar verantwoordelijk voor dat traject, niet zozeer voor de uitkomst.

Als een tante van mij tegen inenten is, dan is daar waarschijnlijk een proces van overwegen aan voorafgegaan. En bij dat overwegen heeft zo iemand de medische wetenschap minder hoog aangeslagen dan andere overwegingen. En *dat proces* vinden veel anderen laakbaar. De overweging die leidt tot een overtuiging, daar had iemand op moeten bijsturen. De overtuiging *zelf* is bijna een logisch gevolg van de overwegingen.

Anders gezegd: als je heel lang op het internet zoekt naar samenzweringstheorieën, dan wordt de kans veel groter dat je erin gaat geloven. Als je inderdaad de medische wetenschap gaat wantrouwen, dan is er een grote kans dat je op een dag tegen inenten bent. Die gevolgtrekking is relatief logisch. En dus zouden we iemand niet verantwoordelijk moeten houden voor de uitkomst, maar voor het proces dat eraan vooraf is gegaan.

Precies wat die vrouw uit de kerk tegen mij zei, toen ik overwoog in Amsterdam te gaan studeren. 'Als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen.' En precies waar die professor me voor waarschuwde. Zij zeiden al: je moet het *proces* niet willen aangaan. Het pad dat je gaat afleggen, riskeert heel

sterk de verkeerde uitkomst. Een uitkomst die ik zelf, toen, op de bank bij die professor, niet eens zou willen.

Dan hadden ze toch gelijk. Ik had niet naar Amsterdam moeten gaan. Mijn argument dat het goed was om kennis te maken met andere ideeën kreeg ik als een boemerang terug. Want voor de duidelijkheid, daar op de bank bij de professor was ik absoluut niet van plan om mijn geloof kwijt te raken. Maar het gebeurde wel, precies zoals zij zeiden. En dus had ik, met terugwerkende kracht, niet naar Amsterdam moeten gaan. Een gekke conclusie. Hij zit me ook niet helemaal lekker. Maar ik weet niet goed waarom.

4

Misschien ben je nog niet overtuigd van bovenstaande redenering. Er valt vast nog meer over te zeggen. Maar ik wil nog één stap maken in dit spoor. Laten we er eens van uitgaan dat bovenstaande analyse klopt:

- kiezen voor wat je gelooft kan niet;
- je kunt wel kiezen waar je je mee inlaat;
- met datgene waar je je mee inlaat, daar word je mee besmet.

Dit schema komt vrij goed overeen met *hoe God verdween uit mijn leven*. Zo is het bij mij inderdaad gegaan. Mijn vraag is dan: zouden we het ook kunnen toepassen op *hoe God verdween uit onze wereld?*

Dat is namelijk één van de gedachten van dit boek. Wat er in mijn persoonlijk leven gebeurde met mijn geloof in God, dat overkwam het westerse denken ook, maar dan in de afgelopen vijfhonderd jaar. Ook westerse mensen zijn steeds minder in God gaan geloven. Veel filosofen zeggen dat je het hedendaagse westerse denken, de postmoderne tijd, kunt begrijpen vanuit de beroemde stelling van de filosoof Friedrich Nietzsche: ‘God is dood.’⁶ Met die uitspraak kun je veel kanten op, maar het betekent in ieder geval dat God minder belangrijk is dan dat hij vroeger was.⁷

Mijn leven volgt een zelfde pad. Vroeger was er een moment van ‘voor de dood van God’. Toen was God een vanzelfsprekendheid. Ik geloofde in hem. Nu is er de tijd van ‘na de dood van God’ – God is niet meer vanzelfsprekend. Tegenwoordig weet ik vaak niet meer zo goed of ik in God geloof (en soms geloof ik domweg niet meer in hem).

Paralleel 1: hoe God verdween uit mijn leven = hoe God verdween uit onze wereld

Stel dat de parallel klopt, kunnen we dan meer parallellen maken? Bijvoorbeeld over wat hierboven staat over *dat het leek alsof ik er geen keuze in had?* Zou voor de westerse wereld ook kunnen gelden dat deze er niet zozeer voor heeft *gekozen* om God kwijt te raken? Dat het verdwijnen van God uit het westerse denken onvermijdelijk is geweest? Dat het westerse denken zich domweg heeft ingelaten met ideeën die uiteindelijk van God af bleken te leiden? Ideeën als wetenschap en Verlichting? En dat dit gebeurd is zonder dat de westerse mens dat per se zelf wilde?

De dood van God is ons overkomen. We zijn er slechts indirect schuldig aan. Het ging per ongeluk. Oeps. Sorry God. Volgens mij gaat de parallel wel op. In ieder geval zijn de consequenties hetzelfde, als je mijn persoonlijke verhaal met geloven vergelijkt met het westerse denken. God is dood. We geloven al wat anders (helaas?). En we kunnen niet zomaar kiezen weer in de vorige overtuiging te geloven. Zo voel ik dat zelf – ik kan niet meer terug. Ik kan niet meer naast die professor in de kerk van vroeger gaan zitten. Of naast die vrouw die me waarschuwde. En dat ik dan weer kan geloven wat ik vroeger geloofde. Dat gaat niet. Waarom niet? Nou, hierom: *omdat ik dat niet meer geloof*. Net zomin als dat ik geloof dat de maan van kaas is.

Paralleel 2: God is dood. We kunnen niet terug.

Ook de westerse mens kan niet terug, denk ik. Natuurlijk, ik weet wel dat ‘spiritualiteit’ juist aan een opleving bezig is. En dat religie in allerlei vormen allerminst verdwenen is: New Age, Boeddhisme en allerlei tussenvormen. Ik weet ook dat de hedendaagse westerse samenleving via de islam ook weer geconfronteerd wordt met een sterk zichtbare religie in het publieke domein. Daar moeten we iets mee. Religie is echt niet weg. Ik denk dat het westerse denken zich steeds beter realiseert dat atheïsme eerder uitzondering dan regel is, op wereldschaal. Het overgrote deel van de wereldbevolking is namelijk wel religieus. Via wereldwijde migratie en de globalisering krijgen we daar ook steeds meer mee te maken. Religie is echt niet weg, het blijft de kop opsteken. De ‘secularisatie-these’ gaat niet helemaal (meer) op. Er verschijnen steeds meer boeken die dat betogen.⁸

Allemaal waar. Desalniettemin denk ik dat de westerse mens, beter gezegd: 'de mens gevormd in het westerse denken' God kwijt is. De God uit datzelfde westerse denken. De monotheïstische, voornamelijk christelijke God. De alvermogende, alwetende, algoede God. Het geloof in die God – dat zijn we kwijt. En als dat kwijtraken een beetje lijkt op wat ik heb meegemaakt, dan is er voor die westerse mens geen weg meer terug. De westerse mens *geloof*t nou eenmaal *wat-ie* gelooft. Die gaat niet opeens iets anders geloven. Ook niet als blijkt dat geloven echt niet zo idioot is als veel van ons denken. Of als blijkt dat het gros van de wereldbevolking wel in God gelooft. En zelfs niet als geloven in God eigenlijk best mooi kan zijn. God is dood. En voor die westerse manier van denken blijft hij dood. Natuurlijk, niet voor iedereen, maar wel voor steeds meer mensen. Dat denk ik.

Parallel 3: we zijn ongeneeslijk religieus

Deze parallel gaat volgens mij ook op. Voor mijzelf geldt: ik ging geleidelijk aan minder in God geloven, maar dat betekende niet dat het me op een dag niets meer zei. Ik lees nog best vaak christelijke pers – juist ook de pers waar ik ondertussen *echt* niks meer mee had. Met het minder worden van mijn geloof in God, leek ik wel meer te gaan vinden van kerken en het christendom als religie. Regelmatig betrapte ik mezelf erop dat ik me erover opwond. Of dat het me stiekem nog best intrigeerde.

Wat als ik nou eens echt had besloten: 'ik geloof niet meer in God.'⁹ Dat ik de dag en het moment had gemarkeerd. Een soort bekering, maar dan van God af. En dat ik dan mijn ouders zou

hebben gebeld om het te vertellen. En dat mijn vrienden het allemaal te horen zouden krijgen. Ik stop ermee. Ik geloof niet meer in God. Misschien was ik er dan nu minder mee bezig geweest. Misschien zou ik het dan nu meer los hebben kunnen laten. Maar dat moment is er nooit geweest. Het is geleidelijk gegaan. Het is me overkomen. Deels zonder dat ik het doorhad.

Het is een beetje wat je hebt als je met het vliegtuig reist. Je lijf is binnen een paar uur compleet ergens anders, maar het lijkt alsof je geest tijd nodig heeft om ook te arriveren. Je hebt een jetlag, je voelt je nog niet op je gemak. Er is een uitdrukking die zegt: 'je ziel reist te paard.' Voor mijn geloof geldt misschien hetzelfde. Datgene wat ik dacht, gaf er blijk van dat ik niet zoveel meer geloofde, maar mijn ziel (voor zover dat iets anders is) was er nog niet aan gewend. Misschien is dat wat het is om 'ongeneeslijk religieus' te zijn. Ik heb het nog niet toegegeven. Aan mezelf.

En ook dat geldt denk ik voor het westerse denken. Dat we ongeneeslijk religieus zijn. In meerdere en mindere mate. God en religie laten ons niet los. We zijn er nog steeds mee bezig. Regelmatig in negatieve zin: boeken over de onzin van religie. Regelmatig in literatuur en kunst. En soms in de vorm van een vaag gemis. Een 'God-shaped-hole'. In het volgend hoofdstuk ga ik er nog wat dieper op in.

Parallel 4: ik weet niet precies (meer) wat ik geloof

Een van de belangrijkste veranderingen ten opzichte van vroeger is dat ik tegenwoordig steeds vaker zeg: 'dat weet ik niet'.

Of dat het antwoord dat ik geef op een vraag heel erg afhangt van de persoon die de vraag stelt. Ik heb me erbij neergelegd dat ik vaak niet weet hoe het zit. *Zo zeg ik tegen mezelf.*

Maar ondertussen zijn mijn overtuigingen wel gemeengoed in mijn eigen omgeving. Vroeger geloofde ik zo'n beetje wat mijn omgeving geloofde – nu zit ik in een andere omgeving *en geloof ik weer wat mijn omgeving gelooft*. Het is in mijn omgeving gebruikelijk om voorzichtig te zijn met waarheidsclaims. Het is een wetenschappelijke deugd om dingen niet zeker te weten en alles te willen onderzoeken. En ik leef in een omgeving waarin veel mensen geloven in God ongewoon vinden. Ik ben het zelf ook ongewoon gaan vinden.

Maar precies dat geloven we allemaal. En als iemand iets anders gelooft dan wat ik en mijn omgeving geloven (bijvoorbeeld omdat ze streng gereformeerd of islamitisch zijn), dan vind ik het moeilijk om daar niet op neer te kijken. En velen met mij, denk ik. Maar ben ik dan niet geloviger dan ik denk? Geloviger in ongelooft? Vasthoudend in onvasthoudendheid? Het is wat een aantal denkers die ik in dit boek behandel stellen over de hedendaagse cultuur. We zijn geloviger dan we denken. Of beter: *we weten eigenlijk niet dat (of wat) we geloven*. Daar gaat het volgende hoofdstuk over.

5

Eerst nog dit:

‘Geloof jij eigenlijk in God?’

‘Meestal wel.’

Ik heb geen definitieve keuze gemaakt. Dat is waar dit boek over gaat. Je zou het ook zo kunnen zeggen: die vrouw uit mijn kerk, die is nog niet van me af. Ik heb de strijd nog niet opgegeven. ‘Als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen’ – *wacht nog heel even.*

Kiezen voor wat je gelooft, zo makkelijk is dat nog niet. Maar ik vind het ook te makkelijk om domweg over te nemen wat de meeste mensen om mij heen geloven. Een gelovige filosoof (of in ieder geval niet een ongelovige filosoof) – soms kom ik er bijna niet mee weg. Mensen roepen me tot verantwoording. Alsof het zo klip en klaar is. Alsof het ondertussen allang bewezen is dat God niet bestaat. Nee, in die zin vind ik het filosofischer om juist geen keuze te maken.

Niet dat ik terug wil naar vroeger.

Nee. Dat kan ik niet meer, en ik wil het niet meer. Want ik geloof dat niet meer. Ik kan er niks meer mee. Veel vroegere overtuigingen vind ik nu gewoon onzin. Maar ik heb ook niet het idee dat er maar twee alternatieven zijn: geloven zoals vroeger of niet meer geloven. Dat zou ik zelfs een beetje saai vinden. Alsof God, als hij bestaat, zich iets zou aantrekken van z’n eigen geloofwaardigheid. Nee, ik ben het meest benieuwd

naar een middenweg. Daar ben ik ongeneeslijk religieus genoeg voor. Misschien is God er nog. In een andere vorm dan vroeger. Ik weet ook niet in welke vorm dan precies.

Ik ben benieuwd of er een middenweg is die én volledig hedendaags, postmodern God-is-dood is, én waar toch nog ruimte is voor God:

‘Ja, ik geloof dat God dood is.’

‘Nee, ik ben geen atheïst.’

Misschien ben ik agnost: ‘ik weet het niet’. Maar ik ben meer. Ik ben ook op zoek. En ik ben niet op zoek naar *meer atheïsme*. En ik ben ook niet op zoek naar minder van God. Eerder naar meer. Ik ben nog niet uitgedacht over God. Volgens mij zijn *wij allemaal* nog niet uitgedacht over God. Maar dan natuurlijk *zonder* terug te willen gaan naar de oude God.

Misschien klinkt dit je vreemd in de oren. Geloven dat God dood is, maar geen atheïst zijn. Dat er iets zou kunnen zijn als een postmoderne versie van God. Maar ik vermoed dat zo iets mogelijk is. En ik denk dat het zinnig is om er eens bij stil te staan. Om twee redenen:

De eerste reden is dat ik veel mensen ken die een vergelijkbare weg afleggen als ik. Opgegroeid in een gelovige context en opgegaan in een seculiere wereld. Mensen van twintig en mensen van zeventig. En ik denk dat het voor de meesten van ons voelt dat er geen andere keuze is dan de één of de ander.

Óf je blijft ongeveer net zo geloven als vroeger (maar dan in een wat minder serieus jasje, bij voorkeur in een hippe kerk) óf je geeft geloven in z'n geheel op. Dat zijn de opties. En als je niet kiest, is dat ook een keuze. Meestal wordt je geloof dan steeds minder, tot er weinig meer van over is.

Ik ken zeer weinig theologen die een middenweg weten. Ik ken geen boeken die zo'n fusie beschrijven. Ik ken maar weinig inspirerende voorbeelden op dit terrein. Ik ken bijna alleen maar kerken die *de God van vroeger* verpakken in een *jas van nu*. Maar dat is niet genoeg. Dat werkt niet. Want we kunnen niet meer terug. En dus denken veel mensen dat er ook geen middenweg is. Het is of het één of het ander. Je moet kiezen. Het is een spagaat die niet te overbruggen is. Pech. Jammer. Het is voor mij en voor die vele mensen die ik ken volgens mij veel interessanter als er *wel* een middenweg is.

De tweede reden hoor je weinig. Terwijl het volgens mij voor de hand ligt. Hier komt-ie: is de uitspraak 'God is dood' wel zo anti-christelijk? Enerzijds wel natuurlijk. Want als God dood is, lijkt geloven in hem niet zo zinvol meer. Maar tegelijk doet diezelfde uitspraak sterk denken aan een christelijk verhaal: het verhaal van de dood van Jezus. Want Jezus, zo geloven praktisch alle christenen, was God zelf. Verpakt als mens. Jezus was niet half-God, of een beetje God, nee, helemaal. 100%. Dat is niet echt te snappen (want hoe werkt zoiets?) maar het is wel één van de allerbelangrijkste leerstellingen van christenen. Jezus = God. En als Jezus doodgaat, gaat God dus dood.

Daar komt bij: dit is niet zomaar een verhaal uit de Bijbel. Het verhaal van de dood van Jezus is *het meest cruciale verhaal van het christendom*. Cruciaal – het woord zelf is afgeleid van het kruis waar Jezus aan hing. De dood van God is hét verhaal waarin het christendom zich het meest zichtbaar onderscheidt van andere religies. Dit verhaal zorgt voor de geboorte van het christendom uit het jodendom.¹⁰ Geen enkele andere religie heeft een vergelijkbaar verhaal. Zo bezien valt het dus nog wel mee hoe groot de kloof is tussen ‘God is dood’ en het christendom.

Voordat Jezus doodgaat zegt hij volgens de Bijbel: ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?’¹¹ Een gekke uitspraak voor iemand die zelf God is. Jezus lijkt iemand anders aan te spreken. Misschien moet je zeggen dat Jezus hier *de rest van God* aanspreekt. Volgens de christelijke traditie bestaat God namelijk uit drie personen: God de vader, God de zoon (Jezus) en God de geest.

Het wordt nu een beetje theologisch, maar de christelijke leer zegt: God de vader is tegelijk een ander persoon én dezelfde persoon als Jezus.

	Vanuit Jezus gezien	Vanuit God gezien
Vaatje 1	Jezus is <i>dezelfde</i> persoon als God de vader en God de geest	God is één
Vaatje 2	Jezus is óók een <i>ander</i> persoon dan God de vader en God de geest	God is drie personen

Maar hoe moet dat dan als Jezus sterft? Wie sterft er nu precies? Sterft slechts een derde van God? (nummer 2) Of is het correcter als je zegt dat de hele God sterft?

Het lijkt alsof je kunt tappen uit het vaatje dat je het beste uitkomt. Als je zegt 'Jezus = God' tap je uit het vaatje 1. Als je zegt: 'God sterft aan het kruis,' tap je uit vaatje 2 – en dan kun je zeggen dat slechts een derde van God sterft.

Als Nietzsche zegt: 'God is dood', dan denken we aan vaatje 1. De hele God is dood. Vader, zoon en geest. Maar bij het kruisverhaal tappen we uit vaatje 2. Vanuit Nietzsche bezien lijkt de kruisdood van Jezus dan een meevaller. Slechts een deel van God ging dood. De minderheid zelfs. Maar dat schuurt. De kruisdood van Jezus is niet bedoeld als meevaller.

Misschien doe je het verhaal van Jezus aan het kruis wel tekort als je tapt uit vaatje 2. Misschien gaat het Bijbelse verhaal over de dood van God wel net zo ver als Nietzsches verhaal (vaatje 1). Anders gezegd: is het niet *juist correct* om bij het verhaal van Jezus die sterft te geloven dat daarmee de complete God sterft? Omdat Jezus niet iemand anders is dan God? Omdat God (naast drie, ook) één is? (vaatje 1).

Ik heb eerlijk gezegd geen idee. Ik was vooral verbaasd dat ik hier nooit eerder bij had stilgestaan. De filosoof Žižek, zelfverklaard 'christelijke atheïst' heeft me hierop gewezen. Ik behandel hem in hoofdstuk 4.

In ieder geval lijkt deze gedachte te wijzen op een mogelijke middenweg. Een middenweg die de postmoderne tijd en het christelijke verhaal niet tegen elkaar uitspeelt. Een weg waar beide onderdelen een plek hebben en elkaar kunnen vinden. Zo'n middenweg – ik ben benieuwd of die er is. En ik begin mijn zoektocht in de filosofie. Bij filosofen als Žižek, postmoderne filosofen die ineens veel inspiratie hebben gevonden in de Bijbel.

2. WAT GELOVEN WE EIGENLIJK?

1 Er zijn mensen die met behulp van Bijbelse stambomen proberen uit te rekenen hoe oud de wereld is. Ik ken ze persoonlijk. In de Bijbel vind je die stambomen op verschillende plekken. Ze komen deels overeen. Als je alle verschillende stambomen uit de Bijbel met elkaar vergelijkt, dan kun je proberen terug te rekenen tot Adam, de eerste mens. En als je dichtbij de eerste mens bent, ben je niet ver van het ontstaan van de aarde. Zo is berekend dat er tussen Adam en Jezus zo'n 4.500 jaar zit. Vandaag de dag is de aarde dus zo'n 6.500 jaar oud.

Deze manier van denken zit zo in mijn systeem, dat telkens als ik in de krant iets lees over miljoenen jaren geleden, ik nog steeds denk: *yes but no*. M'n zus heeft dat ook en heel veel van mijn vrienden ook. Altijd dat belletje: *yes but no*. Ondanks dat ik, mijn zus en mijn vrienden allang niet meer uitgaan van een 6.500 jaar oude aarde.

Ik heb zelf nooit nagerekend of die aarde 6.500 jaar oud was. Maar ik wist dat slimme mensen dat wel hadden gedaan. Ik vertrouwde op hun werk. Eigenlijk is er in die zin niet zoveel veranderd. Het is niet zo dat ik later wel ben gaan rekenen en toen ontdekte dat de aarde ouder was. Of dat die 6.500 jaar

niet klopte. Ik heb eigenlijk nog steeds geen idee hoe het zit met de ouderdom van de aarde, maar ik ga nu uit van *andere* slimme mensen. Slimme mensen die iets anders zeggen: dat de aarde miljoenen jaren oud is (en weer: 'yes but no').

6.500 jaar is behoorlijk wat anders dan miljoenen jaren. En dus komt er soms druk te staan op de 6.500-jaar-verklaring. Eén van de meest netelige vraagstukken gaat over dinosaurussen. Bij ons thuis kwamen ze er niet in, maar ze prikkelde de verbeelding van elk kind. En dan de vraag: hebben die beesten ooit echt rondgelopen? En zo ja, wanneer precies? In de Bijbel lijken ze niet te worden genoemd. En wetenschappers stellen dat de dinobotten een stuk ouder zijn dan 6.500 jaar.

Toen ik een jaar of acht was, hoorde ik iemand een oplossing voor de dinosauruskwestie aandragen. Hij geloofde niet dat er ooit echt dino's waren geweest. '6.500 jaar geleden schiep God de wereld', zei hij. 'God maakte bomen, bloemen en de zee. En in de grond schiep hij nog iets: dinosaurusbotten. Duizenden jaren oud ogende dinosaurusskeletten. Vraag me niet waarom. God doet wel meer dingen die ik niet begrijp.'

Ik vertel dit verhaal regelmatig bij lezingen die ik geef. Lachers gegarandeerd. Een absurde theorie. Maar wel eentje die werkt. Voor mijn achtjarige zelf was het kraakhelder. Ik was overtuigd. Pas later ben ik gaan denken: 'wacht, *geloof ik dat verhaal van die dinobotten eigenlijk wel?*'¹ En nog weer later vroeg ik me iets anders af: 'wacht, *geloofde die man dat echt?*'

In mijn hoofd speel ik de scène opnieuw af en bedenk er een andere afloop bij. Nadat hij zijn theorie uiteengezet heeft, vraag ik hem:

‘Dinobotten in de grond geschapen? *Geloof u dat echt?*’

‘Ja’, zegt hij dan. ‘Tuurlijk.’

Hij gelooft het. Zegt hij. Waarschijnlijk zou hij dat zeggen. Maar mijn twijfel blijft. Als ik de scène in mijn hoofd afspeel, merk ik dat ik zijn antwoord onwaarschijnlijk vind. Ik geloof eigenlijk niet dat hij dit echt geloofde. Ik vermoed dat hij slechts *denkt* dat hij dit gelooft. En dat ‘denken dat je iets gelooft’ niet hetzelfde is als echt ‘geloven’.

Denken dat je iets gelooft <==> iets geloven

Ik geef toe dat dit een beetje een vreemde stellingname is. Alsof ik beter zou weten wat hij denkt dan hij zelf. Alsof je niet zou moeten uitgaan van wat mensen zeggen. Dan begeef je je inderdaad op glad ijs. En toch wil ik er even op doorgaan. Vooral omdat ik heb ontdekt dat de tegenstelling hierboven heel vaak op mijzelf van toepassing is geweest. En misschien nog steeds wel: *ik denk te weten wat ik geloof. Maar weet ik het wel?* Geloof ik wat ik denk dat ik geloof, of geloof ik ondertussen iets anders?

In mijn studententijd had ik dit continu: ik *dacht* iets te geloven, totdat ik erover ging nadenken. Zo ging ik er altijd van uit dat meedoen aan de loterij slecht is. Totdat ik een vriend

van me loten zag kopen. ‘Wat doe je nou? Wie koopt er nou loten?’ zei ik. Toen hij informeerde wat er zo verkeerd aan was, stond ik met m’n mond vol tanden. Tja, wat was er verkeerd aan? Dat had ik nog niet helemaal bij elkaar geredeneerd. Ik kon wel iets bedenken, maar dat overtuigde mezelf ook niet direct. Geloofde ik echt dat de loterij verkeerd was? Ehm, weet ik eigenlijk niet. Ik *dacht* vooral dat ik dat geloofde. Totdat ik erover ging nadenken.

Ik hoorde eens een verhaal van een meisje dat pas toen ze op de universiteit zat ontdekte dat eenhoorns fantasiedieren zijn.² Dat had niemand haar ooit verteld. Toegegeven, een eenhoorn had ze nog nooit gezien. Maar een tijger ook niet. Terwijl de meeste kinderen zich ergens realiseerden dat eenhoorns niet in het echt bestaan, had zij die denkstap nooit gemaakt. En dus geloofde ze dat eenhoorns in het echt bestaan. Totdat iemand het haar vroeg: ‘geloof je dat echt?’ ‘Eh, ja – toch? Of wacht, nee, misschien toch niet.’ Ze *dacht* het te geloven, maar ze geloofde het niet.

Ik had het ook bij veel van mijn vroegere religieuze overtuigingen. Dat de Bijbelse figuur Mozes de eerste vijf boeken van de Bijbel had geschreven. Dat er precies drie Wijzen uit het Oosten bij de wieg van baby Jezus stonden. Of dat de stambomen van Jezus natuurlijk met elkaar overeen kwamen.³ Als je me zou hebben gevraagd of ik dat geloofde, zou ik ‘ja’ zeggen. Maar geloofde ik dat echt, of had ik er nooit bij stilgestaan dat het *niet* zo zou kunnen zijn geweest?

Terug naar die dinobottenman. Als hij 'ja' zegt op de vraag 'geloof je dat echt?' zou dat dan niet evengoed twee dingen kunnen betekenen:

1. Hij gelooft het echt.
2. Hij *denkt* dat hij het gelooft.

Eigenlijk vermoed ik dat het eerder optie 2 is dan optie 1. Omdat ik niet kan geloven dat hij het echt geloofde. Anders gezegd: ik denk dat hij zich gewoon nog nooit echt eerlijk had afgevraagd of hij het verhaal van de dinobotten geloofde. Het is altijd gewoon vanzelfsprekend geweest. Net als bij heel veel mensen dus. Net als bij mij.

Mensen kunnen *zeggen* iets echt te geloven, terwijl eigenlijk geldt dat ze er niet echt over hebben nagedacht. Je kunt er niet zomaar van uitgaan dat als iemand zegt iets te geloven, dat er dan een proces van overweging aan vooraf is gegaan. Als je het zo bekijkt, zijn er twee manieren waarop je een bepaalde overtuiging 'X' ('God schiep dinobotten in de grond') kunt beoordelen:

Totstandkoming overtuiging	Oftewel
1) Iemand maakt een rationele overweging en eindigt bij overtuiging X	Iemand gelooft iets
2) Iemand groeit op met overtuiging X en gaat er sindsdien van uit	Iemand denkt iets te geloven

Stel dat ik gelijk heb, en de dinobottenman gelooft zijn eigen dinobottenverhaal volgens manier 2, dan is deze overtuiging onze dinobottenman veel minder aan te rekenen. Hij heeft dit vroeger geleerd en er domweg nooit vragen over gesteld. Je kunt hem alleen indirect verwijten dat hij geen vragen stelt bij de overtuigingen waarmee hij is opgegroeid. Maar het is natuurlijk niet zijn schuld dat mensen hem dit verhaal hebben verteld. En zelfs niet dat hij nog nooit op het idee is gekomen om hieraan te twijfelen. Waarschijnlijk hebben we allemaal legio van dit soort opvattingen.

We weten niet wat we geloven

Niet zo lang geleden gaf ik een lezing over het postmodernisme. Er zat een vrouw in de groep en ze vertelde me over haar dochter, die onlangs was getrouwd met een gereformeerde man. Tot verbijstering van haar moeder, had deze dochter zich nu ook aangesloten bij een gereformeerde kerk. En haar moeder kon er maar niet bij. Hoe kon haar bloedeigen dochter nou in zulke achterhaalde dingen geloven? Ze discussieerden er regelmatig samen over.

Maar terwijl ik mijn verhaal over postmodern denken hield, riep ze plotseling uit: 'ik realiseer me opeens hoezeer ik kind ben van mijn eigen tijd.' Bij alles wat ik vertelde ontdekte ze dat ze het hartgrondig met me eens was. Totdat ze zich realiseerde dat ze eigenlijk nooit had bedacht dat je het er *niet* mee eens zou kunnen zijn. Haar eigen overtuigingen waren voor haarzelf zo vanzelfsprekend, dat ze nooit reden had gehad ze kritisch voor het voetlicht te brengen. Ze was er altijd gewoon van uitgegaan.

Dat was voor haar dochter wel anders. Haar dochter was namelijk juist tegen de vanzelfsprekendheden van haar jeugd ingegaan. Zij heeft zich ertoe moeten verhouden. Zij heeft zich afgevraagd of zij het er wel mee eens was, in het licht van een andere overtuiging – die van haar man.⁴ Goede kans dus dat haar dochter *veel meer* had nagedacht over de overtuigingen die ze heeft. Zij is de vanzelfsprekendheid daarvan op z'n minst gaan bevragen. We kregen direct een stuk meer bewondering voor haar keuze om gereformeerd te worden.

Dat is het boeiende van wat hier gebeurt. In eerste instantie vindt deze vrouw geloven in God achterhaald en dom. Ze verwijt haar dochter onzinnige dingen voor zoete koek te slikken – want geloven in God (denkt zij zelf) is onbewezen onzin. *Maar eigenlijk neemt zij zelf net zo goed dingen voor zoete koek aan:* haar postmoderne, post-religieuze overtuigingen. Het enige verschil is dat haar overtuigingen misschien minder controversieel zijn dan die van haar dochter. Haar gelovige dochter loopt meer uit de pas van haar (vroegere) omgeving. Haar moeder heeft de wind mee, zogezegd. Maar goed beschouwd verwijt zij haar dochter iets, dat net zo goed op haarzelf van toepassing is.

Deze dame doet wat, denk ik, veel mensen doen. In een scheemate ziet dat er zo uit:

Totstandkoming overtuiging	Dit passen we toe op
1) Iemand maakt een rationele overweging en eindigt bij overtuiging X	Andermans overtuigingen
2) Iemand groeit op met overtuiging X en gaat er sindsdien van uit	Je eigen overtuigingen

De tabel is nog niet compleet, want de vrouw uit het bovenstaande verhaaltje *heeft niet in de gaten* dat haar eigen overtuigingen tot stand gekomen zijn op manier 2. Ze lijkt te *denken* dat haar overtuigingen het gevolg zijn van een rationele overweging (manier 1). Pas toen ze mij hoorde vertellen over het postmodernisme, realiseerde ze zich dat haar overtuigingen domweg overeenkomen met wat haar was aangeleerd (manier 2). De tabel moet dus nog worden uitgebreid:

Totstandkoming overtuiging	Dit passen we toe op	Staat
1) Iemand maakt een rationele overweging en eindigt bij overtuiging X	Andermans overtuigingen	Veelal bewust
2) Iemand groeit op met overtuiging X en gaat er sindsdien van uit	Je eigen overtuigingen	Veelal onbewust

Het verwijt van deze vrouw naar haar dochter, is wat veel mensen gelovigen in het algemeen verwijten: ze denken niet zelf na. Maar in dit voorbeeld is het tegenovergestelde het geval.

De gelovige dochter denkt waarschijnlijk juist wel na. Zij neemt niet zomaar aan wat haar moeder haar verteld heeft. Als iemand onnadenkendheid verweten zou moeten worden, dan is het niet de gelovige dochter, maar haar ongelovige moeder.⁵

2 Enkele jaren geleden had ik dezelfde ervaring als de vrouw uit het verhaal hierboven. Ik bleek vasthoudender te zijn in mijn overtuigingen dan ik zelf in de gaten had. Ik zag het pas in toen ik Rachelle leerde kennen (ik ben ondertussen met haar getrouwd – het loopt goed af!).

Ik kende Rachelle van een christelijke studentenvereniging waar we beiden lid van waren. Rachelle heeft een achtergrond in een evangelische kerk. Ook een vasthoudende, diepgelovige kerk, net als de kerk waar ik vandaan kom – maar dan wat blijer in de beleving. Ik denk dat Rachelle, net als ik, van haar vroegere zelf zou zeggen dat-ie behoorlijk rotsvast overtuigd was. En net als bij mij kwam daar behoorlijk druk op te staan toen ze het ouderlijk huis uit ging.

Ik werd verliefd. We kregen verkering. Ze was mijn eerste serieuze vriendinnetje en ik wist niet dat liefde zo mooi zou zijn. Laat staan dat het voor mij was weggelegd. Als ik terugkijk op die periode, dan herinner ik me vooral dat het voelde alsof ik een geweldig cadeau zomaar in de schoot geworpen kreeg. Een cadeau waarvan ik niet eens wist dat ik het hebben wilde. Hoewel ik niet eens zo op zoek was naar de liefde, kreeg ik zomaar de volle fantastische laag. Ik voel me op m'n gemak bij

haar, wil (nog steeds) (bijna) altijd bij haar zijn en word dagelijks door haar geïnspireerd. Ze is absoluut het beste wat me ooit is overkomen – zonder dat ik ook maar het flauwste benul had dat er zo'n liefde bestond.

Het enige wat stroef ging tussen ons, was ons geloof. Ze wist dat ik een kritische houding had, zei ze tegen me. En dat vond ze niet per se positief. In onze kersverse relatie bleef het iets waar we tegenaan liepen. En na enkele maanden verkering stond de boel op springen. We spraken af op de VU en besloten een rondje te lopen.

Het probleem was duidelijk. Rachelle begon zich af te vragen of ze bij me wilde blijven. Want waar je mee omgaat, daar raak je mee besmet. Het zou betekenen dat ze op z'n minst zeer kritisch moest kijken naar haar bestaande overtuigingen. Rachelle beseftte dat ze in relatie met mij *een proces* zou aangaan, dat tot andere overtuigingen zou kunnen leiden. *Als je met Gerko gaat, zul je je geloof (misschien) verliezen.* En ze wist niet of ze dat wel wilde.

Ik kon haar niet goed helpen. Want ik wist oprecht niet waar ik zou uitkomen in mijn geloofstwijfel. Ik wist niet waar mijn kritische weg zou eindigen. Het was mogelijk dat ik zou blijven geloven, maar ook mogelijk dat ik er op een dag mee zou ophouden. Dus dat was het risico. Maar ik kon niet meer terug, zo voelde dat. En Rachelle twijfelde. Zij kreeg er hoofdpijn van.

Onze wandeling hielp niks. Het maakte de boel alleen maar erger, zo leek het. Het werd een beetje hopeloos. We besloten

nog dat weekend samen een huisje te huren, ergens in Drenthe, om nog één poging te doen om elkaar te vinden.

Ik weet nog dat ik na die wandeltocht naar huis ging en dacht: als onze relatie, deze geweldige liefde, dit fantastische samenzijn, kapot zou lopen op het geloof – dan zou ik er in één keer op afknappen. Dat zou krankzinnig zijn. Buiten alle bedoelingen van welke levensovertuiging dan ook. Liefde, kapotgemaakt door dogma's. Liefde, gesneuveld vanwege geloof. Als dit fout gaat dan is het voor mij klaar, dacht ik. Dan heeft geloven definitief afgedaan. Dan wil ik er niks meer mee te maken hebben. Ik kreeg er bijna zin in.

Maar ons weekend was een keerpunt. Niet omdat we er theoretisch uitkwamen, maar omdat we zo'n fijne tijd hadden met elkaar. We hoopten maar weer dat het goed zou komen, met dat geloven. Tot op de dag van vandaag eigenlijk. Je zou kunnen zeggen dat we hoopten dat de liefde sterker was.

Gekke uitspraken eigenlijk:

- De liefde, sterker dan geloof.
- Met liefde konden we een geloofsverschil overwinnen.
- Het geloof: afbreker van liefde. Toch niet. De liefde overwint.

Gekke uitspraken, want de uitspraak 'God is liefde' is misschien wel de breedst gedragen overtuiging over God. En juist op het moment dat ik de liefde in de meest overweldigende vorm ooit was tegengekomen, ontstond er een scheiding tus-

sen God en de liefde. Zo ervoer ik dat. Niet veel later realiseerde ik me iets anders.

Als ik zoveel waarde hechtte aan mijn relatie met Rachelle, waarom kon ik me dan niet gewoon aanpassen? Als mijn relatie met Rachelle me alles waard was (en zo voelde het), waarom kon ik mezelf dan op dit vlak niet gewoon wegcijferen? Waarom liet ik het geloof eigenlijk tussen ons in staan? Als Rachelle graag wil dat ik maandelijks de deuren in ons huis afneem met een vochtig doekje, dan doe ik dat, ook al vind ik het wat overdreven. Als zij graag wil dat ik haar even met rust laat als we ruzie hebben, dan doe ik dat, ook al wil ik het liever anders oplossen. Ik kan me daarbij neerleggen. Ik houd van haar.

Maar waarom kon ik me dan niet gewoon aanpassen aan het geloof dat zo belangrijk voor haar was? Waarom was dat voor mij onmogelijk?

- a. Ik zei tegen mezelf: *voor mijn liefde voor Rachelle heb ik alles over.*
- b. In de praktijk gold: *ik wilde mijn twijfelende houding niet opgeven – zelfs niet voor mijn liefde voor Rachelle.*

Wat ik *dacht* over mezelf, klopte niet met wat ik *deed*. En ik had het niet in de gaten. Eigenlijk was het nog erger. Want ik vertelde mezelf dat ik het geloof ontgroeid was. Dat ik, door mijn diepgravende studie, een soort hoger perspectief had gevonden. Dat geloven voor mij niet meer zo belangrijk was. Dat ik had ingezien dat gelovig-zijn een *levensfase* was. Iets naïefs. Iets waar

je vanzelf uitgroeit. En dat de vasthoudendheid van gelovigen (zoals Rachelle) voortkomt uit een gebrek aan nadenken.

Ik geloofde dat als mensen zouden lezen wat ik had gelezen, dat ze ook zouden denken wat ik dacht. Ik geloofde dat ik een genuanceerder, meer *open minded* persoon was dan vroeger. En dat kwam omdat ik de dingen nu beter kon overzien. Eigenlijk geloofde ik dus dat Rachelle uiteindelijk vanzelf naar mijn positie zou oversteken. Want ik had gelijk. Daar was geen ontkomen aan. Slechts uitstel. Ik stond boven de stof. Ik had het licht gezien. Ik wist dat gelovig-zijn niet zo belangrijk was als gelovigen denken.

Maar klopte dat? Was ik inderdaad het gelovig-zijn voorbij? Of was ik nog net zo gelovig, maar dan de andere kant op? *Gelovig in twijfelen.*

Ik vul het schema aan:

- a. Ik zei tegen mezelf: *voor mijn liefde voor Rachelle heb ik alles over.*
- b. In de praktijk gold: *ik wilde mijn twijfelende houding niet opgeven – zelfs niet voor mijn liefde voor Rachelle.*

en:

- c. Ik zei tegen mezelf: *ik ben minder vasthoudend gelovig geworden.*
- d. In de praktijk gold: *ik was nog steeds vasthoudend gelovig, maar dan in het twijfelen.*

Ik hield mezelf dingen voor, die niet waar waren. Ik dacht a) en c) maar in de praktijk gold b) en d). Net als die vrouw van het stuk hierboven, verweet ik een ander (Rachelle), wat ik mezelf ook kon verwijten (namelijk: vasthoudend gelovig te zijn). De manier van geloven was bij Rachelle en mij hetzelfde. Beide waren we gelovigen. Wat verschilde, was de inhoud.

Ik had het hier al over in het vorige hoofdstuk. **Je kunt niet zomaar kiezen wat je gelooft.** En dat gold ook voor mijn situatie met Rachelle. Zelfs als ik had gewild, dan kon ik niet zomaar kiezen voor het geloof van Rachelle. Niet zomaar – maar ik had wel een kant op kunnen bewegen. De kant van terug naar het christelijke geloof van mijn jeugd. Maar ook dat wilde ik niet.

Bovenstaande verhalen voegen er nog een conclusie aan toe. Een conclusie die in ieder geval voor mij opgaat, en ook voor de vrouw uit het verhaal. En misschien ook voor de dinobottenman. Het punt is namelijk dat ik *dacht* iets te geloven, wat niet het geval bleek te zijn.

- Ik dacht dat ik gelovig-zijn ontgroeid was, maar ik was het nog steeds.
- Ik dacht dat ik voor Rachelle alles over had, maar dat bleek niet zo te zijn.
- De vrouw dacht dat zij degene was die nadacht, maar dat was niet zo.
- De dinobottenman dacht dat hij het dinobottenverhaal echt geloofde – maar was dat wel zo?

Kortom: **We weten niet wat we geloven.**

3

De filosofen Peter Rollins en Slavoj Žižek filosoferen regelmatig over deze uitspraak: *Wij weten niet wat we geloven*. Ze grijpen dan terug op het denken van een psychoanalytist die Jacques Lacan heet. De praktijk van de psychoanalytica kan als doel hebben om mensen te laten inzien dat hun denkbeelden over zichzelf niet kloppen. Maar Rollins en Žižek zeggen: ook als we niet in therapie zitten dan nog gaat de stelling op: *we weten niet wat we geloven*.⁶

Om goed te laten zien hoe dit werkt, vertelt Rollins een uitver-groot verhaaltje:

Er komt een man bij de pastoor. Hij is helemaal aangedaan. Als hij zijn verhaal vertelt, veegt hij regelmatig een traantje weg. 'U moet helpen,' zegt hij tegen de pastoor. 'Ik ken een gezin van hele lieve, hardwerkende mensen. Een vader, een moeder en vijf lieve kindereken. De jongste is nog maar een half jaar oud. Ze hebben het niet breed, maar steeds wisten ze de eindjes aan elkaar te knopen. Jarenlang hebben ze elke maand de huur betaald. Netjes op tijd. Maar nu is de vader ziek geworden. Geld voor medicijnen is er niet, en inkomen evenmin. Er is net genoeg te eten. Maar het is nu al de tweede maand waarop ze hun huur niet kunnen betalen. Ze smeken de huisbaas om uitstel van betaling maar de huisbaas laat zich niet vermurwen. Hij heeft gedreigd ze uit te zetten als ze deze week niet de rest van de huur overmaken! En waar moeten ze dan heen? Dan staan ze allemaal op straat. U moet iets doen mijnheer de pastoor!' Als de man is uitgeraasd, knikt de pastoor begrijpend. 'Goed dat u gekomen bent,' zegt hij dan. 'We zullen de collecte-op-

*brengsten inzetten om dit gezin te helpen.' Hij staat op om het geld te gaan halen. Dan vraagt hij: 'hoe kent u dit gezin eigenlijk?' De man antwoordt: 'ik ben hun huisbaas.'*⁷

De man uit het verhaal heeft niet in de gaten dat hij door zijn daden het probleem veroorzaakt, dat hij in zijn woorden probeert op te lossen. Hij maakt niet de koppeling tussen wat hij denkt ('ik moet dit gezin helpen') en wat hij doet ('ik geef geen uitstel van betaling'). Hij *denkt van zichzelf* dat hij hulpvaardig is, terwijl hij in de praktijk het probleem is.

Rollins en Žižek gebruiken ook het voorbeeld van Batman. Overdag is Batman een hele gewone man. Bruce Wayne heet hij dan en hij werkt op kantoor. *Maar 's nachts verandert hij in Batman en bestrijdt hij de misdaad.* Goed verhaal zou je denken.

Maar wat Batman niet ziet, zegt Rollins, is dat de problemen die hij 's nachts bestrijdt, worden veroorzaakt door wat hij overdag doet. Of nauwkeuriger: de problemen zijn het gevolg van hoe de wereld in elkaar zit – een wereld waar Bruce overdag vrolijk aan meewerkt. Een wereld waarin niet iedereen gelijke kansen krijgt bijvoorbeeld en waar afkomst en ras mede bepalen hoe succesvol je kunt worden.⁸

Batman is blind voor zijn eigen overtuigingen. Wat hij *denkt te doen* (de misdaad helpen oplossen) is niet wat hij feitelijk doet (de misdaad mede veroorzaken). Hij denkt dat hij een probleemoplosser is, maar hij is net zozeer een probleemveroorzaker.

En wat voor Batman en de huisbaas geldt, gold ook voor mij in het begin van mijn relatie met Rachelle. We *denken* iets anders over onszelf, dan wat uit ons handelen blijkt. Er komt een andere overtuiging uit ons spreken voort, dan uit ons handelen.

	We denken	In de praktijk blijkt
Huisbaas	Ik bestrijd het probleem	Ik veroorzaak het probleem
Batman	Ik bestrijd de misdaad	Ik veroorzaak (mede) de misdaad
Vrouw contra dochter	Ik ben degene die nadenkt	Ik ben juist niet degene die nadenkt
Gerko	Ik ben niet gelovig	Ik ben wel degelijk gelovig

Bijna iedereen heeft dit. Mensen die zeggen dat ze van dieren houden, maar wel dieren eten. Mensen die zeggen dat ze tegen kinderarbeid zijn, maar niet hebben uitgezocht of hun kleren wel kinderarbeid-vrij zijn. Mensen die zeggen milieubewust te zijn, maar niet minder gaan vliegen of minder vlees gaan eten. Het gaat er nu niet om of dat goed of fout is, dit is ieders eigen keus. Maar de vraag is dan: houdt iemand eigenlijk wel echt van dieren? Is iemand wel echt tegen kinderarbeid? Vindt iemand het milieu wel echt belangrijk? Zijn dat inderdaad hun overtuigingen? Of *denken* ze alleen maar dat het hun overtuigingen zijn, maar blijkt uit hun handelen een hele andere overtuiging?

Slavoj Žižek gaat nog een stap verder.⁹ Hij stelt dat mensen tegenwoordig meer dan vroeger blind zijn voor hun overtuigingen. Waarom? Omdat we leven in een tijd die zichzelf ziet als overtuigingsloos. Nooit eerder waren er zoveel mensen die op de vraag ‘geloof jij?’ antwoorden: ‘ik geloof nergens in, ik ben ongelovig.’ Die uitspraak is sterk typerend voor het postmoderne denken. We geloven nergens meer in. En daar hebben we goede redenen voor.

‘Religies, daar krijg je alleen maar oorlog van’, zei mijn achterbuurman onlangs. ‘Daar zit wel wat in,’ antwoordde ik, ‘maar die oorlog krijg je ook zonder religie. Kijk maar naar de twintigste eeuw. Communisme, Nazisme, Fascisme, Kapitalisme. Allemaal expliciet niet-godsdienstige ideologieën, samen verantwoordelijk voor miljoenen doden.’

En dus was de westerse mens er na de Tweede Wereldoorlog helemaal klaar mee. We hebben eeuwenlang godsdiensten gehad met de bijbehorende oorlogen. En toen we de godsdiensten afschaften kregen we ideologieën die ook weer oorlogen veroorzaakten. Net toen we hoopten dat met het afbrokkelen van religie ook de oorlogen zouden opdrogen, kregen we de meest gewelddadige eeuw ooit voor de kiezen. En toen werden we postmodern. Dat wil zeggen: we laten ons niets meer op de mouw spelden. Door niemand niet. Geen God, geen Führer, geen ideologie. Niks. We werden tot in onze tenen argwanend naar grote, allesomvattende verhalen.

Als je googelt op ‘postmodernisme’ zie je dat direct terug. Een van de meest gangbare definities van postmodernisme komt

van de filosoof Lyotard. Hij duidt het postmodernisme aan als een tijd vol: 'ongeloof in grote verhalen'.¹⁰ Want:

- Religie: daar krijg je oorlog van.
- Ideologie: daar krijg je oorlog van.
- Dus: we proberen het zonder grote verhalen.

Kortom: postmoderne mensen zijn post-ideologisch en post-religieus. 'Jaja,' zegt Žižek, 'dat zeggen we inderdaad. Maar zijn we het ook?' Oftewel: blijkt uit ons handelen hetzelfde als uit wat we zeggen te geloven? Of doen we allemaal wat die huisbaas deed? Maken we de Batman-fout? We denken dat we A geloven, maar ondertussen doen we B. Doen we als collectief niet wat ik bij Rachelle deed en de postmoderne vrouw bij haar dochter?

Dat is inderdaad wat Žižek denkt. We zeggen iets anders dan we doen. Ideologie speelt zich niet af op het niveau van wat we denken of zeggen, maar op wat we doen. Zelf richt Žižek vooral zijn pijlen op politieke ideologieën. Als zelfverklaard Marxist probeert hij aan te tonen dat veel postmoderne mensen wel zeggen post-ideologisch te zijn, maar ondertussen wel degelijk een ideologie aanhangen: die van de vrije markt. De ideologie van economische wetten. Niet dat ze letterlijk zeggen: 'ik ben aanhanger van de vrijemarktideologie.' Maar wel dat ze hun leven inrichten vanuit kapitalistische principes.

Žižek is hier niet de enige in. De Nederlandse filosoof Hans Achterhuis schreef vlak na de beurscrisis in 2008 een boek met als titel *De utopie van de vrije markt*. Pas bij de beurscrisis

zag Achterhuis naar eigen zeggen in dat vrijemarktdenken ook gewoon een ideologie is. Geen *common sense*, niet logisch, niet vanzelfsprekend, maar een ideologie. Een utopie zelfs, een onwaarschijnlijke droom. Een bubbel. Misschien zelfs een religie.¹¹

Onlangs nam ik de proef op de som. ‘Zou het zo kunnen zijn dat we vandaag de dag nog net zo gelovig zijn als in de middeleeuwen, maar dat onze huidige god, de god van het geld is?’ vroeg ik bij een filosofische denksessie. ‘Geen denken aan!’ zeiden de meesten. Maar toen we ons gingen afvragen waarom dan niet, bleek dat we er niet goed uit kwamen. ‘Bij religie gaat het veel meer over wat we goed en fout vinden,’ zei iemand. ‘Een religie bepaalt wat we doen in het leven,’ zei een ander. ‘Religieuze mensen geloven in iets dat niet bestaat’ en ‘religie geeft onzekere mensen houvast.’ Ja – maar is dat allemaal niet net zo goed van toepassing op de god van het geld?

De discussie over marxisme, kapitalisme en of het geld wel of niet een god is, is hier niet zo belangrijk. Belangrijker is dat ook hier geldt dat mensen het één zeggen te geloven (‘ik ben post-ideologisch’) maar dat het tegenovergestelde blijkt uit hun handelen (ze dragen bij aan het kapitalistische denken) – *en dat ze zich hier niet van bewust zijn.*

Vooraf dat laatste is problematisch. Het is niet zo erg om ergens van overtuigd te zijn. Het is ook geen probleem om een ideologie aan te hangen. Het is waarschijnlijk zelfs onmogelijk om *geen* ideologie aan te hangen. Maar als je je niet bewust bent van je eigen ideologie, ligt een tunnelvisie op de loer.

Je gaat denken dat jouw kijk op de werkelijkheid neutraal, objectief en redelijk is. En iedereen die iets anders gelooft, is gewoon gek, infantiel of onderontwikkeld. Achterlijk. En precies dat overkwam zowel mijzelf in mijn relatie met Rachelle als die vrouw met haar dochter.

Volgens Žižek is dit typisch voor de postmoderne mens. De mens na de dood van God dus. We hebben minder dan ooit inzage in wat we geloven. We hebben geen idee. We hebben minder dan ooit nagedacht over onze overtuigingen. Wij gaan er slechts van uit. Net als die dinobottenman eigenlijk.

4

Er is een sketch van de *That Mitchell and Webb Look*, een satirisch tv-programma van de BBC met de titel 'Best Man Wedding Speech'. Een bruidspaar is net getrouwd en de getuige van de bruidegom gaat spreken. Maar voordat hij begint wil hij nog even terugkomen op de speech van de bruidegom, die zijn vrouw even daarvoor *the most beautiful woman in the world* noemde. Want dat was een grapje toch? De bruid was wel heel mooi en de bruidegom was wel heel verliefd, maar *the most beautiful woman in the world*? Nee. Dit was een misverstand. De bruidegom dacht toch niet serieus dat zij dat wel was?

De speech loopt uit de hand, de gasten zijn verontwaardigd en de bruid is in tranen. Wat gaat er mis? Het is een hilarische sketch. Maar ook ééntje die iets interessants laat zien. Want wat gebeurt hier precies? Ik denk dit: *de getuige gaat ervan uit*

dat datgene wat mensen zeggen, ook hetgeen is dat ze geloven. Maar dat is niet zo. Mensen zeggen iets anders dan ze geloven.

Niemand vindt het raar als een bruidegom zegt dat zijn bruid de mooiste vrouw ter wereld is. En dat terwijl geen van de gasten denkt dat het echt zo is. Het is een publiek geheim: datgene wat de bruidegom zegt is niet echt waar. Er gaat pas iets mis, als je het publieke geheim onthult. Precies de fout die de getuige maakt. Sterker nog: dat is een diepe belediging – ondanks dat het waar is. Iedereen (even los van de bruidegom) weet dat je gelijk hebt, en toch mag je dat nooit zeggen.

Dit soort uitspraken doen we heel vaak. Bijvoorbeeld tegen onze geliefde: ‘jij hebt de mooiste ogen,’ ‘jij bent mijn alles’. Is het waar? Nou misschien even. Geloofst onze geliefde dat echt? Meestal niet – maar dat maakt niet uit. Tegen een kind zeggen we: ‘tjonge, wat kun jij hard lopen!’ en ‘jij bent een stoere ridder!’ of ‘je bent een echte prinses.’ En niemand gelooft dat dat echt zo is. Misschien het kind, eventjes. Maar als het kind zich niet ergens onderweg realiseert dat het eigenlijk helemaal geen ridder of prinses is, dan moet het vroeg of laat naar het gesticht.

Voor al deze uitspraken geldt:

1. Ze zijn niet waar.
2. Iedereen *weet* dat ze niet waar zijn (het is een publiek geheim).
3. Maar: mensen worden boos als je *onthult* dat het niet waar is.

Het zijn uitspraken die je niet écht hoeft te geloven, je hoeft alleen maar te zeggen dat je het gelooft. Maar waarom zeggen we dat? Waarom zijn we bewust oneerlijk? Stel je voor dat je een van de bruiloftsgasten apart zou nemen. Hij heeft er net mee ingestemd dat de bruid de mooiste vrouw ter wereld werd genoemd. Hij heeft in ieder geval niet geprotesteerd. Maar jij wilt weten wat hij echt gelooft. Het gesprek zou zo kunnen gaan:

‘Zeg. De mooiste vrouw? Geloof je dat echt?’

‘Nee natuurlijk niet. Wat denk je zelf?’

‘Maar waarom beaam je het dan?’

Wat zou hij zeggen? Misschien wel dit: ‘omdat de bruidegom het gelooft.’ Op een dag als deze, houden we de bruidegom graag in de waan. Hij gelooft het, en daarom doe ik ook alsof ik het geloof. Maar ik geloof het natuurlijk niet zelf. Goed mogelijk dat het zo werkt. De gasten doen alsof ze iets geloven waarvan ze denken dat de bruidegom het gelooft.

En die bruidegom dan? Geloof die bruidegom inderdaad dat zijn vrouw de mooiste vrouw ter wereld is? Als je de bruidegom apart zou nemen, echt onder vier ogen, en je zou het hem vragen. Zou hij dan zeggen dat hij denkt dat zijn vrouw de mooiste vrouw ter wereld is? Ik betwijfel het. Hij gelooft het in ieder geval niet in letterlijke zin. Maar dat zal hij publiekelijk nooit toegeven. Natuurlijk niet. En al helemaal niet op een dag als deze. Maar waarom dan niet? Misschien wel hierom:

hij wordt *geacht dit te zeggen* (en te geloven). Door wie? Door de gasten. En de bruid.

Een vreemde patstelling:

Persoon	Zegt/ be-aamt	Gelooft-ie het zelf?	Waarom zegt-ie het dan?
Bruidegom	Zij is de mooiste vrouw	Waarschijnlijk niet	Omdat hij geacht wordt (door de gasten) het te geloven
Bruiloftsgast	Zij is inderdaad de mooiste vrouw	Natuurlijk niet	Omdat de bruidegom het gelooft

De psychoanalyticus Jacques Lacan zegt: overtuigingen zijn vaak extern gemotiveerd.¹² We geloven niet omdat we iets zelf geloven. We geloven vooral *omdat we denken dat anderen iets geloven*. Er is altijd een *ander die gelooft*. En als je iemand tegenwoordig vraagt: geloof je dat echt? Dan hoor je vaak: ‘natuurlijk geloof ik dat niet!’ Als je daarna vraagt: ‘waarom zeg je het dan?’ dan zou je kunnen horen: ‘omdat die ander het gelooft.’

Onze wereld zit vol met dit soort gezamenlijke overtuigingen. *It's the economy stupid!* De hele economie is gestoeld op gezamenlijke overtuigingen over wat iets waard is.¹³

‘Geloof jij echt dat een €50 biljet €50,- waard is?’

‘Nee natuurlijk niet, wat denk je zelf? Het is gewoon papier. Van zichzelf heeft het geen waarde.’

‘Waarom ga je er dan mee om alsof het €50,- waard is?’

Hierom: omdat de winkelier gelooft dat het €50,- waard is. En ieder ander om je heen ook. Zelfs de meest anti-westerse terroristen geloven dat het €50,- waard is. Het gaat pas mis als mensen er opeens aan gaan twijfelen of anderen er nog wel in geloven. Dan krijg je koersdalingen op de beurs. Of *bank-runs*. Als die anderen niet meer geloven dat een biljet €50,- waard is, dan heb je er helemaal niks aan als jij het nog wel gelooft. Het geloof in onze economie is compleet gestoeld op het geloof van de ander.

Hetzelfde geldt voor instituties, zoals de overheid, of een BV. Of de overwaarde van je huis. Het is niet iets. Het bestaat bij de gratie van het feit dat we met z'n allen geloven dat het iets is. Ons handelen gaat er volledig van uit dat het iets is. Maar als iemand vraagt: ‘geloof je dat echt,’ zeggen we ‘nee natuurlijk niet.’ Natuurlijk geloof ik niet in Sinterklaas. Maar de kinderen wel. Denk je.

Ik geloof niet zelf. Iets of iemand anders gelooft voor mij

Dit mechanisme wordt wel de ‘cynische rede’ genoemd.¹⁴ Ons handelen en ons spreken komen niet overeen. Het is een Sinterklaas-probleem. We handelen alsof we geloven in iets, maar we *zeggen* dat we er niet in geloven (‘natuurlijk niet!’).

Waarom handelen we dan alsof we het wel geloven? Omdat we denken dat anderen het geloven. We hebben ons geloof ge-externaliseerd. Ons geloof wordt meer dan ooit bepaald door wat anderen geloven. En ondertussen zeggen we tegen onszelf: we geloven in niks.

We zijn allemaal die dinobottenman. De dinobottenman zoals ik vermoed dat hij is: hij gelooft zijn eigen verhaal niet zelf. Hij *denkt* alleen dat hij dit zelf gelooft. Ik weet het – dit klinkt gek. Betweterig zelfs. Maar ik denk dat dit vaker voorkomt dan we misschien denken(!)

Als je naar Anonieme Alcoholisten gaat word je ermee geconfronteerd.¹⁵ ‘Hallo, ik ben Gerko en ik ben alcoholist.’ Dat is het eerste wat je moet zeggen. Kun je dat niet? Dan kun je niet verder. Volgens de filosofie van Anonieme Alcoholisten is het eerste wat je moet veranderen het verhaal dat je jezelf vertelt. Voordat er verandering in gedrag komt. Tot nu toe heb je jezelf kunnen vertellen: ach, ik hou van een borreltje. Als ik wil, kan ik echt stoppen. Nee, zegt dit programma. Je *denkt* dat alleen maar. Je *zegt* dat. Je *gelooft het nog ook*. Maar het is niet waar. Kijk maar naar je gedrag.

Hallo, ik ben Gerko, en ik ben alcoholist.

Hallo, ik ben Gerko, en ik geloof in geld.

Hallo, ik ben Gerko en ik geloof in God.

5 Toen ik jong was, was geloven klip en klaar. Later werd dat minder. Zodanig, dat ik vaak niet meer weet wat ik geloof. Hoe meer ik studeer, hoe meer ik lees, hoe meer ik discussieer, hoe meer ik denk: geen idee. Sinds het geloof van mijn jeugd verdween, sta ik er alleen voor. Ik moet het zelf oplossen. Geen grote verhalen meer. En dat lukt natuurlijk van geen kant. Ik weet niet wat ik geloof, ik weet niet wat anderen wel en niet geloven en ik weet niet eens wat ik zou willen geloven. Geen idee. Ik weet alleen dat ik niet meer terug kan.

Ik geloof wel dingen – ik vind bepaalde dingen belangrijk en andere niet, maar is dat omdat ik het zelf zo heb bedacht? Of geloof ik wat (ik denk dat) andere mensen geloven? Over de wetenschap, over een groenere wereld, over hoe je je kinderen moet opvoeden. Heb ik over alles een bewuste keuze gemaakt (zoals ik aan mezelf vertel), of ben ik een speelbal van m'n omgeving – een omgeving die anders is dan vroeger?

Geloof ik wat ik zelf heb gekozen, of geloof ik gewoon wat *anderen om mij heen geloven: dat is toch logisch?* En houd ik ondertussen vol dat ik vrij ben van geloof. Vrij van ideologie. Postmodern. De westerse ontwikkeling, de Verlichting, de wetenschap en de dood van God gaven ons vrijheid om te kiezen wat we geloven. Maar de resultaten zijn nog niet om over naar huis te schrijven. Op geloofsgebied geldt:

Ik weet niet meer dan vroeger, ik zeg vaker: 'ik weet het niet.'

Ik geloof niet minder, ik geloof anders (maar ik zeg dat ik niks geloof).

Ik ben niet onafhankelijker geworden dan vroeger, maar ik heb m'n afhankelijkheid vaak niet in de gaten.

En dat terwijl we dachten dat de dood van God het gevolg was van vooruitgang. Onderdeel was van vooruitgang. We bekijken onze geschiedenis verkeerd. We leggen op de verkeerde dingen nadruk. En daarom herschrijven we in het volgende hoofdstuk de geschiedenis van denken. Of nee, we volgen een denker die dit doet: Susan Neiman.

Normaliter wordt de geschiedenis van het westerse denken beschreven als een verhaal waarin we steeds meer gingen weten. Maar Neiman legt ergens anders de nadruk op. Zij zegt: je moet het westerse denken anders begrijpen. En daarmee moet je ook het verdwijnen van God uit dat westerse denken anders begrijpen. Je moet beiden begrijpen vanuit een andere vraag: de vraag naar waarom er kwaad is. Dát ligt er echt onder onze geschiedenis. Niet meer kennis, meer vooruitgang, meer onafhankelijkheid. Maar een worsteling. Een worsteling met het kwaad.

Het is één van de meest gehoorde argumenten *tegen* het bestaan van God. Hoe kan er een God zijn, als er zoveel ellende is? Een terecht punt. En als je de geschiedenis bekijkt vanuit het licht van die vraag, dan wordt ook duidelijk waarom het voor moderne mensen zo ingewikkeld is om te weten wat ze geloven. Het volgende hoofdstuk gaat daarover.

3. HOE GOD VERDWEEN UIT ONZE WERELD

1 Vroeger twijfelde ik niet aan het bestaan van God. Het was voor mij klip en klaar: God bestond. Maar één keer in het jaar twijfelde ik toch. Op koninginnedag. Leven in Nederland betekent dat het elk jaar weer hopen is op mooi weer. Zelfs op koninginnedag. Het komt regelmatig voor dat het nét te koud is en nét te buiig. Slecht weer op koninginnedag. En dat snapte ik niet.

Ik snapte natuurlijk wel dat regen ergens goed voor is, voor de boeren, voor het land. Je zou mij ook niet horen klagen over een buitje dat mij net even onhandig uitkwam. God kan niet met iedereen rekening houden. Logisch. Maar hoe kun je een regenbui op koninginnedag verantwoorden? Iedereen wil naar buiten, alle activiteiten zijn buiten en iedereen hoopt op mooi weer. Niemand wil regen. De dag daarvoor en de dag daarna mag het stromen van de regen, maar op koninginnedag is iedereen blij met mooi weer. Heel Nederland.

Wat is de moeite voor God om dat dan ook te regelen? Dat zou voor hem toch ook leuker zijn? Blij, gelukzalige gezichten. Spelende kinderen in het gras. Mensen die spulletjes verkopen op straat. Andere kinderen die op hun drumstel laten zien wat ze hebben geleerd. Leuk. Mensen nestelen zich in de prille

lentezon. Misschien vinden ze voor even hun geloof weer terug of ze knipogen naar God. Bedankt! Een heerlijke dag. Maar God leek lak te hebben aan koninginnedag. Onbegrijpelijk.

Ondertussen geloof ik niet meer dat God zich bezighoudt met het regelen van het weer. Denk ik. In ieder geval koppel ik mooi weer, koningsdag (zoals het nu heet) en God tegenwoordig niet meer aan elkaar. De link tussen die drie is langzaam verdwenen. Mooi weer is een gelukkige toevalligheid. Slecht weer is pech. Helaas. Helaas ja, want wat ik als kind had bedacht, zou wel veel toffer zijn. Koninginnedag met lachende gezichten. Jammer dat ik dat niet meer kan geloven.

Het verhaal 'Hoe God verdween uit mijn leven' is zeer vergelijkbaar met 'Hoe God verdween uit onze wereld.' Dat is de hypothese van dit boek. Geleidelijk aan verdween God uit onze wereld. Na geruime tijd, was het opeens een feit. Zoals ik mij op een dag realiseerde dat ik mooi weer niet meer aan God koppel. De dichter Ramsey Nasr werd verkozen tot dichter des vaderlands (2009), naar aanleiding van een gedicht waarin hij dit treffend schetst:

hoe kwamen wij zo snel van nietig tot lomp
van weerschijn tot alomaanwezige schreeuwthomp?
hoe kon uit zuinige rupsen dit hummervolk opstaan?

ze zeggen: omdat god verdween – onze vader
had besloten nog wat onzichtbaarder te worden
dan hij al was, kijken of dat kon, nee dat kon niet
weg was god

en in dit stilleven met grote afwezige
stonden nu de verbijsterde nederlanden
hun monden nog vol van vergankelijkheid
vol wuftheid en alom gewaardeerd doodsverlangen¹

‘God is dood’ zei Friedrich Nietzsche aan het eind van de negentiende eeuw. Daarmee werd Nietzsche de profeet van het postmodernisme. Het einde van God: het begin van het einde van alle grote verhalen (volgens de definitie van Lyotard in het vorige hoofdstuk). God is dood. Ooit leefde hij. Nu niet meer.

Niet iedereen is het met Nietzsche eens. Sommige mensen in onze tijd zeggen: ‘God is helemaal niet dood. Ik bid nog elke avond tot hem.’ Andere mensen zeggen: ‘God is niet dood. Hij was nooit *levend*. Hij heeft nooit bestaan.’ Friedrich Nietzsches punt gaat denk ik vooral over het algemene culturele niveau. Natuurlijk geloven er nog mensen in God. Maar voor steeds meer mensen is God onbelangrijk geworden. In die zin is hij sowieso dood. Nog even los van de vraag of God ooit echt bestaan heeft.

Toch zegt de uitdrukking ‘God is dood’ meer dan alleen dat God minder belangrijk is geworden. Het zegt *nóg* iets. Enerzijds zit er een ontkenning in: God is er niet meer. Anderzijds heeft die uitspraak een tegengesteld effect: door het zo te zeggen, *hebben we het wel over God*. Vergelijk het met de uitspraak ‘denk niet aan een roze olifant’ – het is precies de uitspraak die je nou juist wel aan een roze olifant laat denken.

Spreken over iemand die dood is, houdt hem of haar op een bepaalde manier in leven. Het houdt in ieder geval de herinnering levend. Doden zijn pas echt dood als niemand meer weet dat ze bestaan hebben. Als niemand het meer over hen heeft. Maar we hebben het nog steeds over God. Ik wijd er zelfs een boek aan. En jij leest het nog ook. Op die manier is God misschien wel cultureel gezien dood, zoals in Nietzsches definitie, maar hij is niet vergeten. God is niet dood zoals de meeste doden uit ver vervlogen tijden dood zijn: dood en vergeten.

Sterker nog, het lijkt wel alsof het de hedendaagse mens niet lukt om God helemaal te vergeten. We hebben te maken met een roze-olifant-God. Een fantoom-God. Een God die nog altijd discussies veroorzaakt. Soms zelfs irritatie opwekt, ook al is-ie cultureel gezien dood. *Juist* al is-ie cultuur gezien dood.

Ik denk dat een fantoom-God voor veel mensen realiteit is. De restanten van God zijn er nog – vroeg of laat komen ze boven. Juist bij de grootste Gods-ontkenners kom je nog veel God tegen. Richard Dawkins gelooft *echt! niet!* in God. Hij gelooft zo erg niet in God, dat hij er een boek aan wijdt.² ‘Denk niet aan een roze olifant’ – roept hij daarmee in feite. En zo houdt hij de herinnering aan God levend. We zijn nog niet van God af. Ik zou zeggen: we zijn ongeneeslijk religieus.

Ook de Britse socioloog Grace Davie vindt de westerse cultuur (in mijn woorden) ongeneeslijker religieus dan vaak gedacht.³ Ze zegt: als prinses Diana overlijdt, dan blijkt Groot-Brittannië geloviger dan je zou denken. Men gaat massaal naar de kerk en steekt er kaarsjes aan. Hoewel veel van die mensen mis-

schien niet eens zouden weten waarom ze dat doen. Ze doen het, ook al denken ze niet te geloven in de betekenis of het effect ervan.

In Nederland zie je het ook. Bijvoorbeeld in de discussie rondom kerkgebouwen. Als de overheid er eentje wil slopen, komt regelmatig de hele buurt in het geweer. In Friesland werd er onlangs zelfs een nieuwe wijk gebouwd met in het midden een kerkgebouw. Maar omdat niemand van plan was om erheen te gaan, waren het eigenlijk appartementen in de vorm van een kerkgebouw. Want ja, wat is een wijk zonder kerk?⁴

De fantoom-God verklaart ook waarom mensen makkelijk kwaad kunnen worden over religie. En waarom er nog altijd veel boeken worden verkocht waarin staat dat geloven in God onzin is. Als het *echt* onzin was, hoefde je er geen boek aan te wijden. Er zijn bijvoorbeeld geen boeken die aantonen dat geloven in het vliegende spaghettimonster echt onzin is. Of die proberen te bewijzen dat kabouters écht niet bestaan. Terwijl er toch mensen zijn die daarin (zeggen te) geloven.

Als je ergens kwaad over wordt, dan is dat vaak omdat je er iets mee te maken hebt. Je vindt er iets van. Je vindt religie bijvoorbeeld niet onschuldig. Of je vindt dat de wereld er heel veel nadeel van ondervindt, dat er zoiets is als een religie. Die mening heb je niet (of veel minder) bij kaboutergelovigen of vliendenspaghettimonstergelovigen. De God waartegen je in het geweer komt is, in welke vorm dan ook, een fantoom-God. Een God die ondanks z'n niet-bestaan de moeite waard is om bestreden te worden. Ongeneeslijke fantoompijn.

God is dood. Veel mensen geloven niet meer in hem. Maar God is niet verdwenen. God blijft de hedendaagse tijd bezighouden.⁵ Waarom raakt God maar niet in de vergetelheid? *Zijn we eigenlijk wel zo post-religieus als we denken?*

2 Ook de Amerikaanse Emily McDowell ontdekte dat haar omgeving lang niet zo post-religieus was als ze zou willen. Op haar vierentwintigste kreeg ze kanker en maandenlang streed ze in het ziekenhuis tegen de verzengende ziekte. Anders dan veel anderen overleefde ze. En in de tussentijd kreeg ze handenvol briefkaarten. De meeste ervan waren volstrekt misplaatst.

Achteraf zei ze: mensen hebben geen idee wat ze moeten zeggen tegen iemand die lijdt en misschien wel doodgaat. De briefkaarten die ze ontving, gaven er blijk van. Het een na het andere cliché kreeg ze om de oren. En in haar situatie waren veel van die clichés ronduit pijnlijk om te lezen. 'Alles gebeurt met een reden' stond erop. En: 'je bent in Gods handen'. Of: *what doesn't kill you makes you stronger*.

Toen ze genezen was besloot ze andere kaarten te maken. Kaarten die wel gepast zijn om op te sturen naar mensen die lijden.⁶ Met teksten erop die je wel kunt horen als je lusteloos in een ziekenhuisbed ligt. Dit zijn enkele van de teksten die op de voorkant staan:

‘Laat mij ‘m op z’n bek slaan, de eerstvolgende die zegt: alles gebeurt met een reden. I’m sorry you’re going through this.’

‘Als dit Gods plan is, dan is God een verschrikkelijke planner.’

‘Samen vinden we een medicijn tegen de zin: *what doesn’t kill you makes you stronger.*’

Alain de Botton schrijft in zijn boek *Religie voor atheïsten*: als er iets is wat de moderne mens heeft verleerd, dan is dat het vermogen om te gaan met tegenslag.⁷ We weten niet meer hoe dat moet. In veel religies, schrijft hij, zijn daar formats voor. Rituelen. En nu veel mensen geen religie meer hebben, blijft het een beetje stil. Wat zeg je tegen iemand die lijdt? En die misschien ook niet meer beter wordt? Onze woorden zijn op.

Misschien bedoelden lang niet alle kaartenstuurders dat Emily moest geloven dat haar kanker in het licht stond van een groter plan van God. Maar dat was wel wat hun kaarten impliceerden. Schematisch zou dat er zo uitzien (met een terugrijpen op het vorige hoofdstuk).

- a. Mensen zeggen: *ik geloof niet dat God een plan heeft met Emily’s kanker.*
- b. In de praktijk gold: *ik stuur een kaart met de suggestie dat God wel een plan heeft met Emily’s kanker.*

Op dit soort momenten, momenten waarop je eigenlijk met je mond vol tanden staat, loop je misschien een groter risico dat je niet zegt wat je bedoelt. 'Waarom zeg je dat?' 'Nou, omdat het is wat je zegt op zo'n moment.' Je hebt er geen reden voor, je dacht dat het vanzelfsprekend was. Net als de dino-bottenman uit het vorige hoofdstuk. Maar de woorden die je gebruikt hebben geen betekenis meer. In ieder geval komen ze zeer ongepast over.

Het verhaal van Emily McDowell en haar kaarten is illustratief voor de spagaat waar veel hedendaagse mensen in leven. Het is in ieder geval de spagaat waar ik in leef. Oude woorden werken niet meer. Nieuwe zijn er nauwelijks. Het is illustratief voor wat het is om ongeneeslijk religieus te zijn. Het geeft een tweedeling weer waartussen het lastig kiezen is: terug naar de oude woorden, of onbevredigende nieuwe woorden? En zoals bij Emily McDowell zou deze gespletenheid zich nog wel eens vooral aan je kunnen opdringen in het licht van vragen rondom lijden. Vragen rondom het kwaad. In het onderstaande werk ik uit wat ik bedoel.

3 Als er één argument tegen het bestaan van God is, dan toch wel het argument van het kwaad. In mijn lessen komt het vaak voorbij. Het is een simpel argument, en het komt hierop neer: *als er een God bestaat, waarom is er dan zoveel lijden in de wereld?* Ik denk dat als je op straat een rondvraag doet over de vraag waarom mensen niet in God geloven, dat dit argument dan het vaakst wordt genoemd.⁸

Eigenlijk is dat gek. Er is nog nooit in de geschiedenis een tijd geweest waarin de medische wetenschap en de gezondheidsstandaard zo goed en de levensverwachting zo hoog was als vandaag de dag. Zeker in het westen. Mensen in de middeleeuwen hadden veel meer te maken met kindersterfte, ziekte, pijn en lijden. En toch geloofden middeleeuwers meer in God dan tegenwoordig. Blijkbaar was het argument van het kwaad voor mensen in de middeleeuwen minder veelzeggend dan in onze tijd. Hoe kan dat?

Er is iets ingrijpend veranderd in onze kijk op het kwaad. Op de één of andere manier is het kwaad prominenter geworden. Zodanig zelfs, dat je misschien wel kunt zeggen dat het westerse denken zich nou precies onderscheidt van andere manieren van denken, juist op dit punt. Dat is althans wat de filosofe Susan Neiman zegt. Zij zegt dat westerse mensen zijn geworden wat ze zijn, door confrontaties met het kwaad en hoe we daarmee omgingen.

Ik denk dat zij gelijk heeft. Als je de Europese geschiedenis bekijkt vanuit het argument van het kwaad, dan begrijp je, denk ik, beter *hoe God verdween uit onze wereld*. En je begrijpt dan ook een beetje waarom we het nog steeds over God hebben. De vraag naar het kwaad ligt ten grondslag aan de hedendaagse westerse filosofie. Maar wacht even.

Is het argument van het kwaad niet vooral een theologisch vraagstuk? Heeft dat zoveel met filosofie te maken? Klopt Neimans stelling wel? Er is niet zo gek veel filosofisch geschreven over het kwaad, in de afgelopen paar eeuwen (uitzonderingen

daargelaten). ‘Dat klopt,’ zegt Neiman, ‘maar de vraag van het kwaad ligt wel steeds op de achtergrond.’ En ze heeft mij overtuigd. Laten we kijken wat ze bedoelt. We beginnen bij het argument van het kwaad. Dit is de centrale vraag:

Hoe kun je geloven in een God die:

- a) het beste met iedereen voorheeft
- b) alles kan
- c) alles weet
- d) zoveel lijden in de wereld toestaat.

De vier uitspraken staan op gespannen voet met elkaar. Misschien kom je er nog wel uit op kleine schaal (het regent! Dat is slecht voor jou, maar goed voor de boeren), maar op grote schaal wordt het heel ingewikkeld. Nijpend zelfs. Bijvoorbeeld als je het grootst denkbare kwaad erbij pakt: Auschwitz.⁹

Hoe kun je geloven in een God die:

- a) het beste met iedereen voorheeft
- b) Auschwitz met een vingerknip kan opheffen
- c) al het lijden van Auschwitz ziet
- d) niets doet

Sommige mensen zouden zeggen dat God heeft gezorgd dat de nazi's werden verslagen. Mogelijk. Maar dat lost nauwelijks het probleem op. Zeker niet voor die éne gevangene voor wie de bevrijding te laat kwam. En een paar miljoen van z'n medegevangenen. Als God *alles* had kunnen voorkomen, dan blijft de

vraag waarom hij dat niet deed. Het argument suggereert dat één van de uitgangspunten moet wijken:

- a*) God heeft niet het beste met iedereen voor (mogelijk is hij antisemiet).
- b*) God kan Auschwitz helemaal niet met een vingerknip opheffen.
- c*) God wist niets af van het lijden van Auschwitz.
- d*) Er was geen lijden in Auschwitz (cq. er is geen kwaad).

Kies maar: welke uitspraak zou jouw voorkeur hebben? Optie d*) is strafbaar in sommige Europese landen, en bij opties a*) tot c*) houd je iets over waarvan het de vraag is, of je het nog God kunt noemen.¹⁰

Dit is een pittig argument. Er zijn wel antwoorden op bedacht, maar ze overtuigen lang niet altijd. Er zijn hele theologische bibliotheken aan gewijd, maar het blijft venijnig. Het is ook een argument dat veel mensen kennen. In mijn ervaring komen mensen vrij snel met dit argument op de proppen zodra het over God gaat. Het snijdt al gauw hout. Misschien was het niet zozeer de *reden* dat mensen gestopt zijn om in God te geloven – het is wel vaak de *verantwoording*.

Toen ik opgroeide was dit argument er ook. Het ligt achter het koninginnedagverhaal. Waarom laat God kwaad (in de vorm van regen) toe? Natuurlijk staat mijn koninginnedagprobleem in geen verhouding tot Auschwitz, maar het gaat terug tot dezelfde kern. Maar in mijn jeugd was er nog iets. *De oplossing voor dit probleem*. De gereformeerde weerlegging van het

argument van het kwaad. Er was ook een metafoor voor om het concreet te maken: **het borduurwerkje**.

De borduurwerkjesmetafoor is een antwoord op de vraag: *waarom laat God het kwaad gebeuren? God is toch liefde?* De borduurwerkjesmetafoor antwoordt dan: *het is een kwestie van perspectief*. Wat het argument van het kwaad vergeet, zegt het borduurwerkje, is dat wij, mensen, vanuit een ander perspectief kijken. Onze menselijke blik is beperkt. Ons menselijk kennen is beperkt. Gods blik is groter en omvattender, hij ziet de grote lijnen en hij ziet het hele verhaal.

Het is net als met een borduurwerkje: als je de achterkant van het borduurwerkje bekijkt, zie je een wirwar van chaotische draden. Maar als je 'm omdraait blijkt die wirwar van draden uit te lopen op een prachtige creatie. Het borduurwerkje is óf heel slecht óf heel goed – afhankelijk van de kant die je bekijkt. En precies die lelijke kant is de kant die wij, mensen, kunnen zien. Het totaalplaatje ontgaat ons. De mooie kant van het borduurwerk. Daar kunnen we met ons verstand niet bij. Het is te groot en ingewikkeld. Maar God ziet het totaalplaatje wel. Hij ziet de bovenkant, een prachtige creatie.

Ooit, zegt het borduurwerkje, zal er een dag komen waarop wij het totaalplaatje ook kunnen zien. Als we bij God in de hemel zijn. Dan zien we waar het goed voor is geweest. En dan zeggen we: 'aha! Daarom! Daarom die regen. Daarom die ellende.' God heeft alles aan elkaar geborduurd tot er een kunstwerk ontstond.

Een verpletterend argument, zo heb ik lang gevonden. Natuurlijk kunnen wij niet alles overzien. Natuurlijk hebben wij een beperkt verstand. En dus is de conclusie helder: laat deze grote vragen over aan degene die er de hersencapaciteit voor heeft. God dus. Stil maar, wacht maar.

Maar ondertussen ben ik het een afzichtelijk idee gaan vinden. Werk 'm maar eens uit. Pak het draadje Auschwitz er maar weer eens bij. De borduurwerkjesmetafoor suggereert dat God er een bedoeling mee heeft. Het past in zijn borduurplan. Voor een mooie versiering aan de bovenkant zijn een paar miljoen dode joden nodig aan de onderkant. Maar dan heb je ook wat. Afzichtelijk.

In een half-autobiografisch boek beschrijft Elie Wiesel zijn versie van *hoe God verdween uit mijn leven*.¹¹ Hij vertelt het onderstaande verhaal uit één van de concentratiekampen waar de hoofdpersoon gevangen is gezet. Na een dag dwangarbeid kwamen de gevangenen terug in het kamp. Er staan drie galgen opgesteld. Dat gebeurde vaker. Gevangenen werden gestraft voor vermeend wangedrag. En iedereen moest toekijken hoe ze stikten aan de galg.

Maar vandaag was anders. De bewakers waren meer gespannen dan normaal. Eén van de ter dood veroordeelden was een kind. Een jongen van een jaar of acht. Hij stond op zijn krukje met het touw om zijn nek. Zijn hoofd gebogen. Het hele kamp keek toe. Duizenden gevangenen. Twee mannen en een jongen met een touw om hun nek. Het signaal klonk. De krukjes werden weggetrokken. Drie lichamen, bungelend aan een touw.

De rest van de gevangenen moest toekijken. Nee, ze moesten er vlak voorlangs lopen. Om het lijden in de ogen te zien. Om gehoorzaamheid af te dwingen. Ook de hoofdpersoon loopt langs. De twee mannen aan de galgen waren al dood. Maar van het lichaam van de jongen kwam een raspand geluid. Zijn lijf was te licht. Tergend langzaam liep het leven uit hem weg.

De gevangenen liepen langs en keken toe. Huilen was verboden. Achter zich hoorde de hoofdpersoon fluisteren: 'Mijn God. Waar is God?'¹²

Auschwitz is té erg. Bij Auschwitz stopt het denken. Stoppen de verklaringen. Stoppen de metaforen. Misschien, zegt Susan Neiman, is er daarom zo weinig filosofie over het kwaad: het is te erg. Misschien wordt het argument van het kwaad daarom een theologenprobleem genoemd. Omdat filosofen er hun handen niet aan willen branden. Wat moet je ooit voor zinnigs over Auschwitz zeggen? Hoe kun je ooit vat krijgen op zo'n gebeurtenis?

Er is natuurlijk nog veel meer kwaad. Congo, Srebrenica, Syrië en Jemen. En er is ook persoonlijk kwaad. Gewoon in je eigen leven, of in je eigen omgeving. Mensen die worden weggerukt. Mensen die zwaar lijden, opnieuw en opnieuw. Dingen die je 's nachts wakker houden. Kwaad is kwaad, zegt Neiman.¹³ Je kunt dat niet in gradaties vergelijken. Maar in ons collectieve geheugen is Auschwitz het summum geworden.¹⁴ Auschwitz wordt bijna de definitie van wat kwaad is.

Auschwitz is één van de twee bepalende confrontaties met het kwaad in de moderne westerse geschiedenis. Er is er nog één. Het Auschwitz voor Auschwitz. Maar die zijn we (door Auschwitz) vergeten. Neiman zegt: als je in de tijd voor Auschwitz mensen vroeg naar wat écht kwaad was, dan hadden ze ook een gebeurtenis voor ogen: Lissabon. Lissabon is één van de grootste omslagen in het westerse denken, zegt Neiman. Sterker nog: Lissabon is het begin van de dood van God.

Het was 1 november 1755, vroeg in de ochtend. Als hoofdstad van het grote Portugese Rijk was Lissabon één van de grootste, invloedrijkste en meest welgestelde steden van de wereld. Net als Amsterdam in de Gouden Eeuw was de havenstad een plek waar handel werd gedreven met zo'n beetje de hele wereld. En vanuit Lissabon werden talloze overzeese koloniën beheerd.

De Verlichting was in volle gang. Dat hebben ze pas achteraf zo genoemd, maar terugkijkend viel het jaar 1755 er middenin. Het was de tijd waarin Immanuel Kant leefde, en David Hume. Voltaire leefde ook in die tijd en Rousseau. Invloedrijke denkers aan de vooravond van de Franse Revolutie.

De majestueuze stad Lissabon was één van de belangrijkste steden ter wereld. Maar anders dan van het Amsterdam uit de Gouden Eeuw is er vandaag de dag van het oude Lissabon niet zoveel meer over. Want op 1 november 1755 sloeg het noodlot toe.

Op 1 november wordt Allerheiligen gevierd, een katholieke feestdag ter nagedachtenis aan de heiligen uit de katholieke

traditie. En dus zat iedereen op de ochtend van 1 november in de kerk. De mensen en de kerken waren opgetuigd. Duizenden kaarsjes brandden in nagedachtenis van de heiligen, in alle statige, middeleeuwse kerken die de stad rijk was.

Maar toen iedereen in de kerk zat, om 09.40 's ochtends, trof een aardbeving Lissabon. Kenners schatten de kracht in op 9 op de schaal van Richter. Het epicentrum ligt vlak voor de kust van Lissabon en de aardbeving doet de stad op haar grondvesten schudden. Direct als de aardbeving begint, storten de statige, hoge kathedralen in. Stenen regenen neer op de duizenden kerkgangers. Vele mensen sterven direct of raken ernstig gewond. Gekerm, gekreun, puin, bloed, tranen. In paniek vluchtten mensen naar buiten, naar open grond: de haven van de stad. Daar konden de vallende muren hen niet raken.

Maar de natuur was nog niet klaar. In de chaos hadden maar weinig mensen in de gaten dat het water aan de kade zich raar gedroeg. Het leek zich terug te trekken, zodanig dat sommige plekken van de rivier bijna droog kwamen te liggen. En terwijl de inwoners van Lissabon langzaam beseften wat hen zojuist met die aardbeving was overkomen, trof het onheil hen opnieuw, veertig minuten na de aardbeving. Dezelfde aardschok veroorzaakte een gigantische tsunami die uit het niets, met volle kracht op de stad in beukte. De haven van de stad, waar juist alle overlevenden zich hadden verzameld, werd compleet weggespoeld. Mensen werden meegesleurd door de kracht van het water. Vele duizenden verdronken – net nadat ze aan de vorige ramp waren ontsnapt.

En nog was het niet klaar. In een wrede speling van het lot waren de duizenden kaarsen die waren aangestoken voor Allerzielen omgevallen. Na het instorten van de gebouwen grepen de vlammen gretig om zich heen. Na een aardbeving en een tsunami was het nu de beurt aan een verzengend vuur dat de stad in lichterlaaie zette. De vallende stenen hadden nog niet iedereen gedood. De stad lag vol met hulpeloze gewonden – mensen die niet konden vluchten voor het om zich heen grijpende vuur. En wederom stierven er duizenden mensen. Verstikt in de rook en in vlammen opgegaan.

Toen de middag aanbrak, was de stad verslagen. Duizenden mensen waren op een verschrikkelijke manier aan hun einde gekomen. Het leger van Portugal kwam om de stad te omsingelen. Niemand mocht de stad uit, want alle lijken moesten worden geborgen. Ziektes grepen al snel om zich heen door de rottende lijken.

Wat was er gebeurd? In godsnaam? En vooral: waarom? Deze vraag werd een van de meest prangende vragen voor intellectueel Europa. Er werden prijsvragen uitgeschreven voor wie de beste verklaring had: waarom? Waarom gebeurt zo iets? Of eigenlijk vooral: waarom laat God dit gebeuren? Nota bene op een katholieke feestdag! Met welk afzichtelijk borduurwerk is deze God bezig? Hoe kan zo'n verschrikking leiden tot iets goeds?

In 1755, terwijl de Verlichting in Europa op z'n hoogtepunt was, was zo'n beetje iedereen gelovig. Ook intellectuelen. Ook filosofen en wetenschappers. Ze geloofden allemaal in Gods

leiding in de wereld. Gods bemoeienis met de aarde. Gods aansturing van de natuur. Mooi weer, slecht weer, droogte. Aardbevingen. Tsunami's. God had met alles direct te maken.

En toen kwam Lissabon. En met Lissabon kwam de vraag: zat God daarachter? Dat kón toch haast niet? Voorzichtig begonnen mensen zich af te vragen of hun veronderstelling wel klopte. Of God wel achter het gedrag van de natuur zat. Immanuel Kant, een van de belangrijkste Verlichtingsfilosofen, was één van de eersten die opperde dat een aardbeving misschien niet door God veroorzaakt was, maar gewoon een natuurfenomeen was. Blinde, doelloze natuur die bruut om zich heen grijpt. Het is de natuur – en niet God – die de aarde doet trillen. Geen heilige, ondoorgrondelijke goddelijke redenen, maar doodnormale, verklaarbare, natuurlijke redenen. Kant was 31 ten tijde van de aardbeving.

Lissabon was de snelkookpan waar onvermijdelijk vragen uit ontstonden. Vragen aan het adres van God. En zijn bestuur. David Hume was een van de eerste intellectuelen die zeer kritisch was komen te staan ten opzichte van religie. Hij gebruikte het argument van het kwaad om zijn probleem met religie duidelijk te maken. Hij was 44 ten tijde van de ramp van Lissabon.

Lissabon zorgt voor een onderscheid tussen natuurlijke verklaringen en bovennatuurlijke. Sommige dingen zijn het werk van God, andere het werk van de natuur. En die natuur kun je op zeker hoogte voorspellen. Immanuel Kant zet de eerste voorzichtige stapjes naar een verklaring op basis van doelloze natuur. Maar eigenlijk was dat niet de meest prangende

vraag van Lissabon. De vraag naar de *materiële oorzaak* van de aardbeving was niet waar het om ging. Het ging om de andere versie van de waarom-vraag:

1. Niet: wat is de oorzaak?
2. Maar: waarom gebeurt het (nu, hier, mij, jou)?

Immanuel Kant probeerde de eerste vraag te beantwoorden. Maar die tweede is veel belangrijker. En die tweede vraag lijkt Kant niet te durven beantwoorden. Waarom gebeurt zoiets, daar, precies op dat moment?

In een met stomheid en ontzetting geslagen Europa weet eigenlijk niemand wat-ie moet zeggen. Alsof ze allemaal aan het ziekenhuisbed van Emily McDowell stonden. Europa werd geconfronteerd met de eigen mond vol tanden. Of nee, Europa werd geconfronteerd met iets anders: angst.

De ramp in Lissabon legde een open zenuw bloot in het Europese denken. Wat Immanuel Kant niet durfde, durfde bijna niemand. Praktisch niemand durfde te zeggen wat veel mensen vandaag de dag zouden zeggen. Niemand durft te zeggen wat Emily McDowell haar kaarten laat zeggen: *er is geen reden*. Er is geen borduurwerkje. Er is geen groter plan. Er is geen bedoeling. Er is enkel en alleen: pech.

Koning Josef I van Portugal had geluk. Eén van zijn dochters had gevraagd of ze alstublieft, alstublieft de vrije dagen buiten de stad konden doorbrengen. Hij was 's ochtends vroeg met zijn gevolg vertrokken. Toen Lissabon werd getroffen, zat hij

op een vakantiebestemming. Mazzelaar. Geluksvogel. Anders dan al die anderen. Die hadden pech.

De denkers van Europa waren bang. Simpel. Ze durfden niet te denken wat latere generaties begonnen te denken. Ze durfden er niet over na te denken wat de gevolgen zouden zijn van het uitspreken van die ene zin: er is geen reden. En als je er even over nadenkt, zie je waarom. Het is geen lafheid. Het is terechte angst. Want er is één ding dat erger is dan lijden: **lijden zonder zin.**

Die jongen aan de galg in Auschwitz. Duizenden doden in Lisbon. Iemand van wie je houdt die aan ondragelijke pijnen lijdt. En dat je dan alleen maar kunt zeggen: wat een pech. Het is nergens goed voor. Slachtoffers van de geschiedenis. Jammer dan. Volgende keer beter.

Die gedachte, die onverdraaglijke zinloze gedachte, zegt diezelfde Immanuel Kant (op een andere manier, over een ander onderwerp), zou je kortsluiting kunnen noemen. Rationele kortsluiting. Ons denken verlangt een verklaring. Het eist een verklaring. Ons brein heeft houvast nodig. Er moet iets te bedenken zijn. Er moet een verklaring zijn. Liever een akelige verklaring dan geen verklaring.¹⁵

Everything happens for a reason.

You're in God's hands.

What doesn't kill you makes you stronger.

Misschien waren de kaarten die Emily McDowell kreeg nog wel meer bedoeld voor de kaartenstuurders zelf dan voor de zieke. Wacht maar, het komt goed. Hou vol. Wees een strijder.

Maar vaak komt het helemaal niet goed. Emily McDowell zegt wat de verlichtingsfilosofen niet durfden. Misschien is er wel helemaal geen reden. Vandaag de dag zijn er meer mensen die dat geloven. Dat er geen reden is. Of het is de implicatie van wat ze geloven. Bijvoorbeeld als ze geloven dat er geen God is en geen groter plan.

In de stad Amsterdam overlijden er met enige regelmaat mensen bij wie er niemand op de begrafenis komt. Geen vrienden, geen familie, niemand. Volstrekt verlaten mensen. Niemand die ze kent, niemand die op ze wacht, niemand die naar ze omziet. Hun sterfbed doorlopen ze alleen. Maar als ze begraven worden, dan wordt er een dichter ingeschakeld. De dichters zitten samen in een verband dat de Poule des doods¹⁶ wordt genoemd. Ze doen eigenlijk heel mooi werk. Als er geen mensen meer zijn, dan zijn er nog wel woorden. Direct daarna raakt de gestorvene definitief in de vergetelheid. De dichter gaat naar huis en schuift aan voor het avondeten.

Het is een beklemmende gedachte. Dat je zo alleen overblijft en niets meer betekent. Je bent zinloos. Een willekeurige voorbijganger in de geschiedenis. Zonder verbindingen met anderen. Vergeten en niet gemist. Je bent direct dubbel dood: je lichaam is dood en niemand weet meer dat je er ooit was. Er is zelfs niemand die een boek over je schrijft om te zeggen dat je écht dood bent.

Dat is zinloosheid. Zinloos bestaan. Zinloos lijden. Zinloos leven. En dat is waar ze bang voor waren, die verlichtingsdenkers. Die gedachte, die zinloosheid vonden ze onverdragelijk. Nee. Het kwaad wordt er niet beter op, als je zegt: *God heeft er een plan mee*. Maar het wordt er óók niet beter op als je zegt: *er is geen reden*.

Maar Lissabon was te erg. Zo erg, dat er tóch een denker was die durfde te zeggen wat Emily McDowell zegt: Voltaire. Hij schreef het boek *Candide*.¹⁷ Hij rekende af met het idee dat God de touwtjes goed in handen heeft. Hij bespote het idee dat God de wereld goed maakte. En ook dat er een goed plan achter zit. Dat God de touwtjes in handen heeft. Een kind kan zien dat de wereld broddelwerk is, zei hij. Sorry hoor.

Voor Voltaire was het duidelijk: er is te veel ellende om het geheel van de wereld ergens goed voor te laten zijn. Voltaire hing het borduurwerkjesidee aan de wilgen. Het einde van de borduurwerkjesgod. Het begin van zinloosheid. Latere denkers gingen verder op dat spoor. Het spoor leidt tot Emily McDowell en tot steeds meer mensen in onze tijd.

4 'God is dood', schreef Nietzsche, zo'n honderdvijftig jaar na Lissabon. Hij legt deze woorden in de mond van een 'dolle mens' die op klaarlichte dag op het marktplein rondliep en zei: 'ik zoek God, ik zoek God'. Omstanders lachten hem uit. 'Misschien is God op vakantie!' riepen ze. Maar het was de dolle mens menens. Hij riep uit:

‘wij hebben hem gedood – jullie en ik! Wij allen zijn zijn moordenaars. Maar hoe hebben wij dit gedaan? Hoe hebben wij de zee kunnen leegdrinken? Wie gaf ons de spons om de horizon uit te vegen? Wat hebben wij gedaan, toen wij deze aarde van haar zon loskoppelden? In welke richting beweegt zij zich nu? In welke richting bewegen wij ons? Weg van alle horizons? Vallen wij niet aan één stuk door? En wel achterwaarts, zijwaarts, voorwaarts, naar alle kanten? Is er nog wel een boven en beneden? Dolen wij niet als door een oneindig niets? Ademt ons niet de ledige ruimte in het gezicht? Is het niet kouder geworden? Is niet voortdurend nacht en steeds meer nacht in aantocht?’¹⁸

God is dood – maar het wordt er niet eenvoudiger op, zegt ook Nietzsche. Als God dood is, dan gaan we daar de gevolgen van merken. Als God verdwijnt, verdwijnt de zin. Dan verdwijnt de reden, de bedoeling, en het antwoord op de echte waaromvraag. Ledige ruimte. Voortdurend nacht. Vallen. De dood van God begon in Lissabon.

Susan Neiman stelt dat je na Lissabon de Europese filosofiegeschiedenis kunt opdelen in twee kampen.¹⁹ Ze zeggen tegenovergestelde dingen:

1. Er is een reden.
2. Er is geen reden.

In kamp 1 zitten denkers als Leibniz, Rousseau, Kant, Hegel en Marx. In kamp 2 zitten denkers als Voltaire, Hume, Sade en Schopenhauer.²⁰

Het kwaad is niet slechts een theologenprobleem, stelt Neiman. Het is net zo goed een filosofenprobleem. Sterker nog: volgens Neiman ligt het vraagstuk van het kwaad uiteindelijk onder het gehele westerse denken. Want de vraag naar het kwaad komt neer op iets anders, iets heel filosofisch: *de vraag naar het kwaad, is de vraag naar de begrijpelijkheid van de wereld.*²¹

De vraag naar het kwaad is de vraag of wij mensen op een rationele manier chocola kunnen maken van de wereld. Of dat de wereld te chaotisch is. Kunnen wij ergens vat krijgen op de wereld, of is het een verbijsterende brij van toevalligheden, pech en geluk?

Onze kinderen vertellen we dat ze niet teveel taart moeten eten, want dan krijgen ze buikpijn. En we vertellen ze dat als ze lelijk doen tegen hun klasgenoten, dat niemand ze dan meer aardig vindt. We vertellen ze dat als ze roken, ze ziek kunnen worden. En we vertellen ze dat het goedkomt als ze ziek zijn. Ook als ze heel erg ziek zijn. Heel, heel erg ziek. Afschuwelijk ziek. Vaak geloven ze het.

Onze manier van denken vereist dat de wereld op die manier begrijpelijk is, zou Kant zeggen. Zo begrijpelijk mogelijk. We kunnen het niet aan als er dingen gebeuren die we niet snappen. Waarom ik? Waarom ik ziek? Waarom zij. Alweer. Onze

woorden zijn op. We weten het niet meer. We kunnen alleen maar zwijgen.

Natuurlijk is dit een filosofenvraag! stelt Neiman. Alsjeblieft, laat het een filosofenvraag zijn. Wat dacht je, dat Hume en Kant al die filosofische boeken schreven als linkse hobby? Natuurlijk niet. Filosofen willen de wereld begrijpen. Ze willen weten of er chocola van te maken valt. En Lissabon was de confrontatie. Voltaire haakte af. Hume haakte af. Kant durfde niet. Hij kon het niet. Hij kon het alternatief niet verdragen. Dat er geen orde is. En vele anderen in zijn voetspoor ook niet.²²

Kamp 1 zegt:

Er moet iets van een logische ordening zijn. Anders krijgen we kortsluiting. Als er geen reden is, kunnen we niet meer denken, niet meer hopen, niet meer zinvol acteren. Wat vertellen we dan onze kinderen? Wat moeten we dan?²³

Kamp 2 zegt iets anders:

Lissabon.

Auschwitz.

Het is té erg.

Volgens mij heeft Neiman gelijk. Haar analyse snijdt hout. En het lijkt op mijn eigen verhaal. Er zijn twee opties: of God heeft

de touwtjes in handen, of niet. God regelt het weer op koninginnedag, of niet. Vroeger geloofde ik van wel. Ik bad iedere dag tot God en vroeg hem om me te helpen. Ik bad om mooi weer op koninginnedag. Dat doe ik nu niet meer. Ik weet niet meer of God de touwtjes wel in handen heeft. *Maar ook ik ben bang*. Net als de verlichtingsdenkers. Want als ik het idee dat God de touwtjes in handen heeft helemaal loslaat, wat houd ik dan over?

Niks. Als de dolle mens in het verhaal van Nietzsche is uitge-raasd, gaat het verhaal verder:

‘Hier zweeg de dolle mens en keek opnieuw zijn toehoorders aan. Ook zij zwegen en keken bevreemd terug. Eindelijk wierp hij zijn lantaarn op de grond, zodat die in stukken sprong en uitdoofde. “Ik kom te vroeg”, zei hij toen, “het is mijn tijd nog niet. Dit ongelooflijke gebeuren is nog onderweg. Het maakt een omweg – het is nog niet tot de oren der mensen doorgedrongen.”’²⁴

De dood van God. We zitten er middenin. ‘Dit ongelooflijke gebeuren is nog onderweg.’ We zijn nog steeds verspreid over twee kampen: wel een reden, niet een reden. Ook ik. Ook ik ben bang voor ‘het niets’ dat overblijft als God weg is. En als Emily McDowell in haar ziekenhuisbed ligt, dan komt ze beide kampen tegen. Ongeneeslijk religieus zijn we. In een spagaat tussen twee opties. Kiezen tussen twee kwaden. We zouden er eens wat vaker over moeten nadenken, over dat kwaad.

Er was eens een man: Job.²⁵ Hij was gelukkig getrouwd, had bloedjes van kinderen (zeven zonen en drie dochters) en een enorme kudde dieren. Hij was, zegt het verhaal, de meest aanzienlijke man van het Midden-Oosten. Job en zijn zonen vierden het leven. Vooral zijn zonen eigenlijk. Ze gaven vaak feesten. Maar het waren geen losgeslagen mensen, deze zonen van Job. Vermoedelijk hele verantwoordelijke figuren. En toch bracht Job na elk feest voor de zekerheid een offer. Mocht er toch iets fout zijn gegaan, dan had hij de boetedoening al gedaan. Job was een fijne vent. Betrouwbaar, eerlijk of, zoals het verhaal zegt: rechtschapen en onberispelijk.

Op een dag kreeg Job een verontrustend bericht: al zijn rundvee was weggeroofd en zijn knechten vermoord. En nog een bericht: zijn schapen en geiten waren verbrand door de bliksem, inclusief hun hoeders. Nog een bericht: alle kamelen zijn ook gestolen. En een laatste bericht: je zoons en dochters gaven een feest. Maar het huis stortte in en ze zijn allemaal bedolven onder het puin. Job hoorde het allemaal aan. Keek de onheilsbrengers aan. En toen werd het hem te veel. Hij zeeg neer ter aarde en huilde.

Maar het was nog niet klaar. Job werd ziek. Hij kreeg hevige jeukende zweren over zijn hele lijf. Alles deed hem pijn. Zijn vrouw keek naar haar man en zei: 'wat ben jij een sukkel.' En daar zat Job. Alles kwijt. Alles verloren. Geknakt.

Het verhaal van Job staat in de Bijbel. In het Oude Testament. Het is een beetje een vreemde eend in de bijt. Niemand weet wanneer het verhaal zich afspeelt en waar. Het lijkt veel ou-

der te zijn dan andere verhalen. Het doet melding van grote monsters waarvan niemand weet waar ze op duiden: de Leviathan en de Behemoth.²⁶ Je krijgt er een beetje een oergevoel bij. En het boek is wat vreemd ingedeeld. Het is een dik boek van 42 hoofdstukken. Hoofdstuk 1 en 2 vertellen het bovenstaande verhaal. En de rest gaat alleen maar over de vraag: waarom?

Drie vrienden van Job horen van zijn ellende. Elifaz, Bildad en Sofar. Ze gaan bij hem op bezoek. Als ze hem zien, reageren ze net als Job. Zeven dagen en zeven nachten huilen ze bij hun vriend. Zonder een woord te zeggen – ‘want ze zagen hoeveel hij leed.’ Na die zeven dagen en nachten neemt Job het woord. **Waarom?** vraagt hij. En in de rest van de hoofdstukken proberen de drie vrienden antwoorden te vinden. En alledrie zeggen ze hetzelfde: *er moet een reden zijn.*

‘Job, je hebt gezondigd.’

- Niet waar, zegt Job.

‘Job, natuurlijk heb je gezondigd, anders overkomt je dit niet. God is rechtvaardig.’

- Ik heb echt niet gezondigd, zegt Job.

‘Job, het kan niet anders dan dat je gezondigd hebt. Daar komt bij: Gods wegen zijn ondoordringelijk. Leg je erbij neer.’²⁷

Maar Job houdt vol. Hij heeft echt niet iets verkeerd gedaan. *En toch krijgt hij al deze ellende te verduren. **Waarom in godsnaam?***

Al in dit oeroude verhaal staat de vraag naar het kwaad centraal. Waarom treft het kwaad goede mensen? Waarom is het op kosmisch niveau niet wat vaker wie goed doet, goed ontmoet? Waarom regent het op koninginnedag? Aan het eind van het boek mengt God zich in de discussie. De vrienden van Job zijn uitgeraasd. Ze weten niet meer wat ze moeten zeggen. Job heeft iets fout gedaan, dat kan niet anders. Er moet een reden zijn. Maar Job blijft ontkennen.

En dan komt God. ‘Hij antwoordt Job vanuit een storm’ zegt het verhaal. God zegt (in mijn woorden): ‘weet jij wel wat ik allemaal kan, Job?’ En hij begint een lange opsomming van alles wat er geschapen is. God besluit met de vraag: ‘wie ben jij om mij terecht te wijzen?’ ‘Niemand,’ zegt Job.

Maar dat was ook niet het punt. God beantwoordt een vraag die niet gesteld is. Job wil niet weten wat God allemaal kan - *hij wil weten waarom het onheil hem treft*. Wat voor reden daarvoor is. Maar God vervolgt zijn relaas. Het blijft op hetzelfde neerkomen: kijk eens wat ik kan. Wie ben jij, Job, dat je mij ter verantwoording roept? God weigert een verklaring te geven. De verklaring waar de hoofdrolspelers al die hoofdstukken lang naar vragen – die komt er niet.

Er is een kinderliedje over Job, dat ik vroeger luisterde:

Kop op Job
Geef het niet op Job
Ook al ben je alles kwijt
Kop op Job
Stop dat getob Job
Er komt voor jou een nieuwe tijd²⁸

Het geeft weer hoe ik heb geleerd om dit verhaal te lezen. Het boek van Job is een les in nederigheid. De borduurwerkjesmetafoor in boekvorm.

Susan Neiman onderwerpt het boek Job aan een nauwkeuriger analyse. Ze vindt vooral die vrienden interessant. Zij kunnen het niet verdragen dat er geen reden is voor wat Job overkomt. Het gaat er bij hen niet in. Alles moet een reden hebben. En als je dus wordt getroffen door onheil, dan kan het niet anders dan dat je het verdiend hebt. Ook al weet je dat misschien niet. Als Job blijft ontkennen, dan zijn ze uitgepraat. Dit is het al eerdergenoemde kamp 1). Mensen zoeken een verklaring voor wat er gebeurt. *Everything has a reason.*

Gods rol is ook interessant. Hij doet niet wat je verwacht dat hij zal doen. God kiest ervoor om *geen verklaring te geven*. Kamp 2: er is geen reden (of in ieder geval wordt-ie niet gegeven).

Maar waar staat Job? Neiman zegt: Job staat waar wij allemaal staan. Jij en ik. Ieder mens eigenlijk. Ook als je nul komma nul procent religieus bent, dan weet je dat de wereld vaak niet is – *wat zou moeten*.²⁹ De wereld valt regelmatig tegen. Er gebeurt iets en iedereen weet dat het niet had moeten gebeuren. Onze

ecologische voetafdruk. Hoe we ons afreageren op degene van wie we houden. De verdeling van welvaart. Ons leven schippert tussen *wat is*, en *wat zou moeten*. Vaak proberen we ze zo dicht mogelijk bij elkaar te krijgen. Dat lukt nooit helemaal.

Jobs vrienden spreken over *dat wat zou moeten*. Er moet een verklaring zijn. Er is geen lijden zonder reden, denken zij. God zit op een andere lijn. Hij somt domweg op *dat wat is*. De hele schepping komt voorbij. En als lezer denk je: ja, nou en? Misschien dachten Jobs vrienden dat ook.

En Job zegt: Ja. Er zou een reden moeten zijn. Idealiter. Maar als God gesproken heeft, zegt Job niet: maar komt er nog een reden? Hij legt zich erbij neer. Letterlijk. 'Ik herroep mijn woorden en buig mij, zoals ik hier zit in het stof en het vuil.'

Neiman vraagt: is Job een vrome variant van een borduurwerkjesgelovige (zoals ik vroeger leerde)? Of is Job hier iemand die uiteindelijk genoeg neemt met *dat wat is* in plaats van nog langer te blijven spreken over *dat wat zou moeten*? Doet Job hier niet wat God doet? Het verhaal eindigt bij *dat wat is*. Job eindigt daar. Bewust. Je zou kunnen zeggen dat Job leert te leven met het idee *dat er geen reden is*.

Als God klaar is met zijn relaas en Job heeft zich neergelegd bij de situatie, dan richt God zich tot Jobs vrienden. 'Jullie hebben niet juist over mij gesproken,' zegt hij, 'zoals mijn dienaar Job.' Ze hebben het verkeerd aangepakt. Zoeken naar een reden was onjuist. Stop met zoeken. Er is geen reden.³⁰

5

Als Susan Neiman haar tweedeling in de filosofiegeschiedenis maakt, heeft ze ook een voorkeur. Ze heeft meer sympathie voor de groep denkers die zoekt naar een reden. De vrienden van Job, zogezegd. Neiman is het met Kant eens. Onze wereld stort in als er geen begrijpelijke reden is voor het kwaad. Ons verstand werkt zodanig dat het niet zonder die reden kan. Het is de taak van filosofen en denkers om met zo'n reden te komen, stelt zij.

Veel christenen zullen dit met haar eens zijn. In het verhaal van Job vertegenwoordigen zij 'de lezer' van het boek. En de lezers van het verhaal weten wat Job niet weet: dat alles wat Job overkomt het gevolg is van een soort weddenschap tussen God en zijn tegenstander. Het is één van de wat vreemde elementen in het boek van Job. God wilde bewijzen dat Job hem niet zou vervloeken als hij hem alles zou afnemen. Dat is de reden van Jobs lijden.

'Gelukkig maar!' zou je dan kunnen zeggen, 'er is tóch een reden!' Maar natuurlijk is dan de volgende vraag: wat voor soort God is dit? Met wat voor borduurwerk is hij bezig? Het gaat hier om mensenlevens! Het geeft eens te meer aan waarom dat zoeken naar verklaringen zo diep gaat. Vaak horen mensen liever een vreselijke verklaring dan *geen verklaring*.

Voor veel niet-gelovigen is dit precies waarom ze niet gelovig zijn. Ze vinden de gedachte dat God alles bestuurt ongepast, juist in het licht van het kwaad. 'Geef mijn portie maar aan Fikkie', zeggen ze dan. Zo'n God, daar hoef ik niks mee. Zij zijn het borduurwerkje voorbij. Eigenlijk heel begrijpelijk.

En zo kom je terecht in een tweedeling. Het type splitsing waar ik het al vaker over heb gehad in dit hoofdstuk. Enerzijds: geloven in God + geloven in een reden. Anderzijds: niet geloven in God en (soms) geloven dat er geen reden is. In een schema werk ik het zo uit:

Neiman	Standpunt m.b.t. het kwaad	Relatie tot christelijk verhaal
Kamp 1	Er is een reden	Mogelijk binnen het christelijke verhaal (en andere verhalen)
Kamp 2	Er is geen reden	Onmogelijk binnen het christelijke verhaal ³¹

In de rest van dit boek wil ik iets anders onderzoeken: *Wat nou als Job vertelt van een God die in kamp 2 zit? Wat nou als het christendom vertelt van een God die in kamp 2 zit? Wat nou als het christelijke verhaal helemaal niet probeert een reden voor het kwaad aan te dragen, maar juist vertrekt vanuit het feit dat er geen reden is? Wat nou als het christelijke verhaal veel nihilistischer is dan vaak wordt gedacht? Veel Nietzscheaanser?*³² Veel meer voortbordurend op Lissabon in plaats van er een antwoord over verschuldigd te zijn?

Wat nou als de uitspraak ‘er is geen reden’ en het christelijke verhaal prima bij elkaar passen? Of zelfs dat het christelijke verhaal uitdraait op de uitspraak ‘er is geen reden’? Wat als het christelijke verhaal niet is uitgepraat, op het moment dat steeds meer mensen denken dat er geen reden is – integendeel. Dat het christelijke verhaal er juist is voor mensen die denken dat er geen reden is?

Ik verzin het niet zelf. Precies dit is wat hedendaagse filosofen in de stroming *radical theology* zijn begonnen te doen: vanuit een postmoderne filosofie teruggrijpen op het christelijke verhaal. Hedendaagse, atheïstische filosofen die filosoferen in een tijd die wordt omschreven als de tijd van 'God is dood'. De tijd van willekeur en stuurloosheid. De tijd waarin de reden ontbreekt. En deze denkers lijken te stellen dat juist in het postmoderne denken het christelijke verhaal opnieuw interessant is.³³ Het christendom door de ogen van het nihilisme. Ik neem twee denkers uit deze beweging onder de loep in de komende twee hoofdstukken.

**4. WAAR-
OM SLAVOJ
ŽIŽEK ZEGT
DAT GOD
TERUG IS**

1 Onlangs zat ik in de kroeg met een vriend van mij. Hij had wat lastige beslissingen voor z'n kiezen. Al een tijdje. Ze gingen over wat voor werk hij zou willen doen. En hij kwam er niet uit. We hadden het er al vaker over gehad. Telkens kwamen we wel weer op een slimme analyse uit, maar ondertussen veranderde er niet zoveel. We zaten in comfortabele leunstoelen, ergens in een café op de zevende etage. Met een goed glas wijn. We praatten wat. We zwegen.

Net als iedereen van mijn generatie, herken ik zijn vragen heel goed. Wat wil ik met mijn leven? Wat vind ik belangrijk? Hoe moet mijn werkende leven verlopen? Ook ik kom er niet uit. Die vragen draag ik altijd met me mee, maar soms komen ze aan de oppervlakte. In de afgelopen twee jaren had ik het twee keer. In beide gevallen toen ik als zzp'er net een klus had afgesloten. Een klus waar ik vol voor was gegaan, waar ik langere tijd energie in had gestoken en op een dag was het voorbij.

Als ik dan, in de week na mijn laatste afspraak, mijn laptop openklap, dan *voel* ik het. Een *unheimisch* gevoel. Het is eenzaam. Doelloos. Het is nergens-meer-bij-horen. Niemand mailt me meer. Niemand zegt meer dat ik iets goed kan. Niemand is blij me in een team te hebben. Dat soort dingen.

Natuurlijk, er staan wel dingen op mijn to-dolijstje, maar alles wat ik doe heeft een lome deken van zinloosheid over zich. Ik ben bestemmingsloos. Het voelt alsof er geen reden is. Alsof het leven aan elkaar hangt van willekeur.

Gek eigenlijk, want precies datzelfde moment is het moment van absolute vrijheid.¹ De vrijheid van een zzp'er die helemaal kan doen wat-ie wil. Maar zo voelt het niet. Het voelt loodzwaar. Opeens weet ik helemaal niet meer zo zeker of ik de dingen die ik belangrijk vind ook écht belangrijk vind. Ik weet even helemaal niet meer wat ik vind. Dat gevoel. Daar hadden we het over, in die kroeg. Of je nou een vast contract hebt of niet: ik denk dat veel mensen dit herkennen. We zwegen.

Er schoot me een idee van Peter Rollins te binnen.² Ik zei: 'stel dat je leven zich zou afspelen in een theaterzaal. Jij bent de hoofdpersoon, het podium is jouw leven en de zaal kijkt toe. Iedereen is benieuwd hoe het afloopt. Het is een soort improvisatie-theater, want de hoofdpersoon weet ook niet hoe het verhaal zal aflopen. Stel het je even voor. Wie zou er dan in die zaal zitten? Wie op de eerste rij? En vooral: wie zou je *wil-*len dat er in de zaal zit? Van wie zou je het meest willen dat-ie opmerkt wat je goed kunt? Van welke persoon in de zaal hoop je achteraf de beste recensie te ontvangen?'

We gingen er allebei over nadenken. Het is best een persoonlijke vraag. De mensen die in de zaal zitten, zijn de mensen die belangrijk voor je zijn. Het zijn de mensen wiens mening je hoog hebt zitten. Zij zijn het publiek waar je het liefst voor optreedt. Zodra ik me realiseerde wie dat voor mij waren, vroeg

ik me af of ik eigenlijk wel wilde vertellen wie er in mijn zaal zitten. Het liefst zou ik zeggen dat er een handjevol mensen zitten met wie ik gewoon goed bevriend ben. Gelijkwaardige mensen. Leuke show, natuurlijk zijn zij erbij. Logisch – ik zou ook naar hun voorstelling gaan.

Maar hoe volwassen, zelfstandig en eigengereid je ook bent, vaak zit je pa er gewoon. Bij mij in ieder geval wel. Of een vervelende collega van wie je niet eens zou willen dat-ie er zit. Er zitten meer mensen van wie je niet wilt dat ze er zitten. Mensen met wie je nog een appeltje te schillen hebt. Mensen die je ergens onderweg een streek hebben geleverd. Je bent onlangs ontslagen en je realiseert je dat je leven sinds die tijd een soort toneelstuk is om te laten zien wie je bent. Een toneelstuk waaruit blijkt dat je vorige baas een kapitale blunder heeft begaan door jou te ontslaan. Hetzelfde geldt voor je ex. Of misschien je ouders, een oude docent, een verloren vriend. Jouw theaterstuk zal ze laten zien wat je kunt.

Zulke mensen zitten er bij mij, ontdekte ik. Meer dan ik wilde. Maar ik bedacht nog meer: deze mensen zouden *zelf* niet eens in mijn theater willen zitten. Als ze zouden weten dat ze zo prominent in mijn theater zitten, dan zouden ze dat onnodig vinden. Ik dicht hen te veel invloed toe. Zo belangrijk willen ze zelf niet eens zijn voor mij. Ze willen weg.

Lang niet al mijn publiek wil weg trouwens. Mijn pa wil sowieso weten hoe het afloopt. Bij m'n pa zit de gène er in dat hij in de eregalerij zit. Beetje overdreven zou je denken. Dat ben ik met je eens, maar hij zit er toch. Het voelt een beetje kinder-

achtig. Ik zie mezelf graag als iemand die los is komen te staan van z'n ouders. Maar eigenlijk ga ik er nog steeds van uit dat ze meekijken. Alsof ik nog steeds het jongetje van tien ben dat langs het water staat te vissen, met de stiekeme hoop dat zijn vader nog eventjes komt kijken. Er is weinig veranderd, in het theater van het leven.

De theateroefening laat zien: er zijn mensen in je leven die jij meer waarde toekent dan je voor jezelf toegeeft. En daarvoor geldt dan ook nog:

- a) jij wilt niet dat ze die waarde zouden moeten hebben.
- b) zij vinden niet dat ze die waarde zouden moeten hebben.

Maar op de één of andere manier hebben ze die waarde dus wel. Als je er een rekensom van maakt, ziet-ie er zo uit:

Mijn pa
De extra waarde die ik hem toeken
----- +
= De versie van mijn pa in mijn theater

En andersom geredeneerd werkt het zo:

Hoe ik mijn pa zie (in het theater dus)
De extra waarde die ik hem toeken
----- -
= Mijn pa in werkelijkheid

Ik doe dat bij mijn vader, maar ik doe het bij nog veel meer mensen. En jij doet het bij de mensen die in jouw theater zitten. We doen het allemaal. En voor al die voorbeelden geldt: *we weten dat de waarde die we mensen toekennen meer is dan ze kunnen waarmaken*. Anders gezegd: de extra waarde is een illusie.

Hoe jij persoon X ziet (in jouw theater)

De extra waarde die je hem/haar toekent ← *illusie!*

= persoon X in werkelijkheid

De extra waarde is een illusie, maar het is ook precies de reden dat die persoon in je theater zit. Waarom zit mijn vader daar? Niet omwille van wie hij echt is, maar omwille van mijn beeld van hem. Vanuit wie hij echt is, is mijn vader net zo doorsnee als die van jou. Maar mijn beeld van mijn vader plakt er van alles bij aan. En zo geldt dat voor iedereen in mijn theater. Mijn theater zit vol met *mijn illusies* van mensen. Illusies, foute denkbeelden. *De mensen in mijn theater bestaan niet. Het zijn slechts mijn illusies van hen.*

Ja, die personen op wie de illusies teruggaan bestaan wel (mijn pa bestaat), maar ze bestaan niet in de vorm die ik ervan gemaakt heb. Ik beeld ze anders in dan ze zijn. Verkeerd. Onjuist. Ik doe ze er geen recht mee. De kopie die ik van die mensen maakte en vervolgens in mijn theater heb gezet, die klopt niet. Die versie is illusionair. Het zijn personen met overwaarde. Net als met je huis. Die overwaarde bestaat niet. Dat is niet iets. De overwaarde bestaat alleen omdat jij (en de markt) erin geloven.

Ooit richtte ik het eerste Death Café van Nederland op. Daar deden we aan ‘gesprekken over de dood rond de koffietafel’. Dat leek me een interessant experiment. Ik geloofde dat een gesprek over de dood mensen over de belangrijke zaken van het leven zou doen praten. En het werkte inderdaad. Na die eerste keer heb ik dat nog heel vaak gedaan: met een klein groepje onbekende mensen, omstebeurten vertellen wat jouw ervaring is met de dood. Een doodgewoon gesprek voor mensen die niet zozeer een probleem hebben, maar gewoon ervaringen met de dood.

Ik houd er nog regelmatig lezingen over. En dan vertel ik dit verhaal: Bronnie Ware, een verpleegkundige, werkte jarenlang in de palliatieve zorg. Ze had met tientallen stervende mensen gesproken. Vaak was zij de laatste persoon met wie de stervende sprak. En het was haar opgevallen dat die mensen vaak vergelijkbare dingen zeggen. Ze noemde het: *the regrets of the dying*.³ Veel stervende mensen zeiden dat ze minder hadden willen werken. Meer tijd met hun geliefden hadden willen doorbrengen. Ze wilden dat ze zich minder hadden aangetrokken van wat anderen vonden. Anderen hadden hun leven meer beïnvloed dan ze hadden gewild. Anders gezegd: ze vonden dat hun theater te vol zat. Te vol met mensen die er niet horen.

En pas op het eind van hun leven realiseren ze zich dat die toeschouwers een te belangrijke rol hebben gehad in hun leven. Meer dan nodig. Meer dan wenselijk. Meer dan die toeschouwers zelf zouden willen. Maar op het eind van hun leven was het te laat. *The regrets of the dying*. Waarom doen mensen dit? Waarom dichten mensen al die andere mensen zoveel illusio-

naire waarde toe, terwijl ze weten dat het niet klopt? Waarom doe ik het, waarom doe jij het waarschijnlijk ook?

2 Sinds oktober 2017 heb ik een zoontje. Elon heet hij. Zijn verschijning in mijn leven was het meest heftige wat me ooit is overkomen. De eerste zes maanden waren hard werken. Daarna begon hij te lachen, ons te herkennen, rond te kruipen en zijn eerste geluidjes te maken. Toen werd het snel veel leuker.

Elon was geen goede slaper. Hij sliep wel in, maar werd vaak wakker. Soms om het uur. Dat kon de hele nacht doorgaan. Dus ik zat regelmatig naast z'n bed. Om hem te bedaren en weer in slaap te brengen. Als ik daar zo zat, dan vroeg ik me af wat Elon precies ervaarde van zijn leven, nu hij zo jong was. Hij weet nog niet dat hij bestaat. Dat hij *iets* is. Een mens. Een iemand. En dat er andere dingen, mensen, iemanden zijn. Daar heeft hij nog geen flauw benul van. Hij wordt enkel en alleen geleid door zijn impulsen en gevoelens.

Maar er komt een dag dat Elon beseft dat hij een mens is. Misschien plotseling. Wanneer is dat moment? De psychoanalyticus Jacques Lacan heeft erover nagedacht. Hij zegt dat het ergens tussen de zes en achttien maanden is. Het is een belangrijk moment, stelt Lacan, hij noemt het de spiegel fase. Het zou namelijk heel goed kunnen gebeuren voor de spiegel. Het kind ziet zichzelf en realiseert zich opeens dat wat hij ziet niet zomaar iets is, maar dat *hij dat zelf* is.

Sinds ik Lacans theorie gelezen heb, houd ik Elon elke dag voor de spiegel. Hij zwaait naar z'n spiegelbeeld. Maar volgens mij begrijpt Elon (op het moment van schrijven) nog niet dat *hij* dat is die zwaait en terugzwaait. Hij vraagt zich hoogstens af naar welke vader hij moet kijken – degene die hem vasthoudt, of degene in de spiegel. En dan is hij alweer afgeleid door iets anders.

De spiegelfase is cruciaal in de ontwikkeling van de mens. En traumatisch, volgens Lacan. Het is het moment waarop het kind zich realiseert dat hij/zij een 'ik' is. Een mens, een ding, een wezen. Maar met het ontstaan van het 'ik', ontstaat ook het 'andere'. Als je niet weet dat je een 'ik' bent, dan weet je ook niet wat 'anders' is. En die ervaring is traumatisch. Dan ineens is er scheiding. Je voelt afstand. Verwijdering.

Bij de spiegelfase wordt de mens wat hij is, stelt Lacan. Pas na die fase is Elon een menselijk wezen. Een wezen dat zich verhoudt tot de ander. Een wezen dat weet wat het *niet* is: niet die ander. Er ontstaat een behoefte. De mens is een wezen dat altijd *verlangend* is. Altijd naar iets of iemand anders. Elon zal verlangen naar mij, om te beginnen. Later verlangt hij naar andere mensen. Hij wil worden zoals zij. En hij zal verlangen naar spullen, dromen of idealen.

Dat verlangen duwt ons leven vooruit, zegt Lacan. Het is iets dat ons eindeloos opjaagt, en het verlangen zelf is iets dat nooit vervuld raakt. Iedereen die als kind ooit een nieuwe fiets kreeg, weet dit. Iedereen die dacht ooit een droombaan te hebben gevonden weet het. Iedereen die ooit verliefd is geweest weet het

ook. Het is het mechanisme achter het theater vol illusionaire verschijningen. En het is wat ik besprak in de kroeg met die vriend van mij. Je bent nooit klaar. Het verlangen blijft.

Welcome to reality... denk je dan misschien. Iedereen weet dat je altijd weer iets nieuws te verlangen hebt. Dat je nooit volledig gelukkig zult zijn. Dat de prins op het witte paard een sprookje en de ideale baan een streven is dat je nooit haalt. Net als dat iedereen weet dat je de mensen in je theater te veel waarde toekent. *Wat is hier nieuw aan?*

Maar dan komt hoofdstuk 2 van dit boek weer even terug. Ja, we *zeggen* wel dat we weten dat we nooit helemaal vervuld zullen zijn, maar uit ons handelen blijkt iets anders. Als iemand vraagt: denk je echt dat je gelukkig wordt van geld? dan zeggen we 'natuurlijk niet! Wat denk je zelf?' *Maar ondertussen laat ons gedrag iets heel anders zien.*

Ondanks dat we (denken te) weten dat geld niet gelukkig maakt, kan ons leven er makkelijk van in het teken staan. Ondanks dat we (denken te) weten dat de ideale baan niet bestaat, kunnen we er nachten van wakker liggen – voor de ideale relatie geldt hetzelfde. Ons handelen suggereert dat we wel degelijk geloven in wat we zeggen niet te geloven.

Ook ik. Waarschijnlijk komt daar mijn onbestemde gevoel vandaan als ik even zonder werk zit. Daar gaan veel gesprekken over met mijn vrienden: zit ik op het goede carrièrespoor? Mis ik de boot? Als ik een baan opzeg, doe ik dan nog wel mee? Ben ik dan nog iemand? Natuurlijk, ik weet wel dat werk niet

gelukkig maakt, maar zo *voelt* het wel. En dus *handel* ik er vaak zo naar.

Soms wens ik m'n kind toe dat het de spiegelfase niet hoeft door te maken. Dat de complexiteit van het leven hem bespaard blijft. Dat alles zo harmonieus is als het moment waarop hij zwaait naar z'n eigen spiegelbeeld (het zwaait altijd terug). Op een bepaalde manier zou ik niet willen dat hij inziet dat hij een 'ik' is. Want dan ontstaat het gebrek. Het verlangen.

Maar ook voor Elon zal de spiegelfase komen. Alle 'anderen' in het leven van Elon zullen plaatsnemen in zijn theater. Ik zal lange tijd op de eerste rij zitten, de eregalerij misschien wel. Mogelijk zijn leven lang. Er zullen vele anderen aanschuiven. Totdat Elon ooit op een dag de denkoefening gaat doen die ik in dat café deed. Met dat glas wijn en die vriend van me.

Hij zal ontdekken dat zijn pa niet alles kan. Dat de wereld ingewikkelder in elkaar zit dan ik hem heb kunnen vertellen. Dat eerlijkheid niet vanzelfsprekend is. Dat er glazen plafonds bestaan. En discriminatie. Je vertrouwen in mensen wordt beschaamd. Er is minder orde, minder structuur dan je zou willen. En soms ontdek je dat de wereld ook doordraait als jij niet meedoet. Dat je je laptop wel kunt openklappen, maar dat dan niemand je mailt. Geen leuke ontdekking – wel een realistische. Wat blijft is verlangen. Een onvervulbaar verlangen.

3

Wacht. Is dat wel zo? Is ons verlangen echt zo onvervulbaar? Vroeger leerde ik iets anders. Toen hoorde ik dat het verlangen *wel degelijk* uitiem vervuld kan worden. **Uitiem vervuld door God.** In eerste instantie als je in de hemel komt. Het paradijs – zou dat niet de plek zijn waar al onze rusteloosheid tot rust komt? Waar het najagen van dromen, idealen en dingen voorgoed over is? De hemel zal de plek zijn waar het verlangen volledig bevredigd is.

Maar ik ken ook veel gelovigen die al een voorproefje nemen. Die volledige bevrediging van het verlangen kan ook nu al, zeggen ze. Maar wel alléén in God. ‘Onrustig is mijn hart, tot het rust vindt bij u,’ zei de kerkvader Augustinus.⁴ Al het menselijk verlangen is vruchteloos. Alles gaat vervelen, alles went. *Behalve God.* Als je God kent, wordt je verlangen *nu al* wezenlijk vervuld. Als je God kent, kun je *nu al* volledig gelukkig zijn. Zo leerde ik.

Ik heb het jaren geprobeerd. Soms heel fanatiek. Ik bad, ik zong en ik las elke dag uit mijn bijbel. Ik hield schriftjes bij met dagelijkse spirituele inzichten. Ik las boeken van Amerikaanse dominees over de praktische kant van geloof en ik probeerde elk moment van de dag aan God te denken. *What would Jesus do?* was een spreuk die ik mezelf dagelijks voorhield.

Maar het resultaat viel tegen. Het bleef tegenvallen. Hoe ik ook mijn best deed - het ideaal leek steeds verder weg. Soms, heel even, dacht ik dat ik er was. Of dat ik dicht tegen een spirituele ervaring aan zat. Vaker voelde ik me schuldig als het *niet* zo was. Sommige mensen zeiden: God wil niets liever dan

dat je zijn aanwezigheid voelt. Het enige obstakel ben je zelf. Je hebt je niet genoeg overgegeven aan God. Je moet *nog* verder gaan. En opnieuw probeerde ik het. Het is niet gelukt helaas. En nu geloof ik er niet meer in. Toen ik er uiteindelijk mee ophield voelde ik opluchting.

Religie wordt vaker gebruikt als de manier om gelukkig te worden. Om naar ultieme harmonie te streven, harmonie met jezelf, de wereld en je naaste. Net als filosofie trouwens. Bijvoorbeeld bij de oude Griekse ethische stromingen. Vandaag de dag is de 'levenskunst' van Spinoza hip en ook de Griekse denktraditie van de Stoa staat opnieuw in de belangstelling. En natuurlijk is er de oosterse spiritualiteit, die erg populair is vandaag de dag. Elk op hun beurt lijken ze een soort ultieme vervulling van ons verlangen te beloven. Echte rust. Volmaakte verbondenheid. Misschien zouden ze het zelf niet zo zeggen (*natuurlijk niet!*), maar de praktijk van deze levenskunst lijkt er sterk van uit te gaan. Net zoals ik vroeger ervoer dus.

Pas op, zou Lacan zeggen. Want het is niet waar. Elk systeem en elke godsdienst die claimen dat ze je ultiem gelukkig kunnen maken: *ze liegen*. En Lacan heeft een reden om dat te denken. Hij stelt: aan de basis van het verlangen ligt een denkfout, een systeemfout.⁵ Dit is de redenering:

1. Op een dag ziet Elon in dat hij een 'ik' is en daarmee niet een ander (zoals zijn vader). Hij ervaart dan opeens iets dat hij daarvoor nog nooit ervaarde: scheiding. Afstand.

2. Elon wil weer terug naar hoe het was. *Het verlangen komt voort uit de wens om die afstand, die scheiding weer op te heffen.*
3. Maar er was nooit een tijd waarin alles één was en er geen afstand bestond. Ja – zo zal Elon dat wel ervaren maar dat is niet zo. Want ik ben altijd al gescheiden geweest van Elon.
4. Kortom: Elon verlangt terug naar een wereld die nooit heeft bestaan. Een wereld van perfecte harmonie, van perfect samenzijn, van éénheid. Maar die wereld was er nooit. Het is een sprookjeswereld.

Anders gezegd: het is een illusie. De sprookjeswereld waar Elon naar verlangt bestaat niet. Net zoals de mensen in je theater niet bestaan. Het menselijk verlangen is een onvervulbaar verlangen, omdat het voortkomt uit een illusie. Mens-zijn volgens Lacan, is geloven in een sprookje dat nooit uitkomt.⁶

Deze denkfout overkomt ons allemaal, stelt Lacan. Niet bewust (*natuurlijk niet!*), maar onbewust. Daarom blijven mensen verlangen. Ze blijven zoeken. Zoeken naar bevestiging van andere mensen, zoeken naar vervulling, zoeken naar harmonie. Daarom trekken mensen zich zoveel aan van wat anderen vinden. En daarom kunnen mensen zo vasthoudend zijn aan idealen. Maar uiteindelijk is deze *drive* vruchteloos. Het verlangen zal altijd onvervuld blijven.

De filosoof Peter Rollins gebruikt er christelijke termen voor. Het eeuwige, onvervulde verlangen, zegt hij, dat noem ik 'erfzonde'. We hebben het allemaal en het is iets dat niet goed zit.

En alles dat claimt een vervulling te zijn van dat verlangen dat noemt hij een 'afgod'. Geld, relaties, carrière en idolen (zoals mijn pa), ga zo maar door. Allemaal in potentie afgoden. Grote Dromen. Allemaal Grote Dromen die nooit worden waargemaakt.

Hollywood draait erop, uitzendbureaus dwepen ermee, de bankenwereld stelt zich erop in. Nee natuurlijk *zeggen* we dat we er niet in geloven. We zijn niet gek. Maar ons *handelen* laat heel iets anders zien. Ons handelen toont dat we er wel degelijk in geloven. Vrij stevig zelfs.

'Ik weet nog een Grote Droom', zou Peter Rollins zeggen:⁷ *God is ook een Grote Droom*. 'God' als je daarmee iets bedoelt dat je verlangen kan stillen, zegt Rollins. Als je claimt dat je gelukkig en voldaan wordt als je God leert kennen. Natuurlijk, net als met verliefd zijn, kun je misschien een tijdje *denken en ervaren* dat je het helemaal gevonden hebt. Maar vroeg of laat zie je in dat ook God het verlangen niet wegneemt. Niet ultiem bevredigt. God als Grote Droom – *ook God is een illusie*.

De mensen in mijn theater zijn een illusie

Het eeuwige, onvervulbare verlangen berust op een illusie

God is een illusie

Het leven is een snoepautomaat. Je staat ervoor en je mag kiezen. Alles mag je kiezen. De felgekleurde verpakkingen doen hun best om je te verleiden. Allemaal beloven ze je dat zij echt

de lekkerste, beste, mooiste zijn. Dat ze je ultiem zullen bevredigen. En vaak staat het christendom ertussen. Kies mij! Kies God! roept het, net als alle andere verpakkingen. Ik ben de lekkerste! Met mij word je ultiem gelukkig! – maar het is niet waar. Het is een leugen. Het christendom liegt net zo hard als alle andere Grote Dromen. Of niet?

En dat is wat Nietzscheaanse filosofen nou zo fascinerend vinden aan het christendom. En dat is waar de beweging van *radical theology* begint. Kijk eens opnieuw naar de snoepauto-maat, stellen deze denkers. Roept het christelijk verhaal dan hetzelfde als al die andere verhalen, of roept het iets anders? Kan het zijn dat het niet roept: ‘kies mij, kies God!’ – maar juist het tegenovergestelde? Is het niet zo dat het christelijke verhaal juist doet wat geen van de Grote Dromen doet?

Hedendaagse filosofen lezen de Bijbel met een nihilistische bril. Ze lezen het verhaal van Job. Ze lezen het verhaal van Jezus aan het kruis. En ze concluderen het tegenovergestelde van wat ik geleerd heb. Deze filosofen zien in het christendom geen Grote Droom als alle anderen, *maar een aanklacht tegen Grote Dromen in het algemeen.*

4

Het is de dag voor het joodse feest Pesach rond het jaar 30.⁸ Het is druk in Jeruzalem, want joden uit de hele wereld zijn naar de stad van David gekomen om het Pesachfeest te vieren. De aanwezige Romeinse soldaten proberen de stromen mensen in goede banen te leiden. Na-

tuurlijk wordt hun aanwezigheid niet op prijs gesteld – ze zijn de bezetters.

Er zijn ook Romeinse soldaten die met een andere opdracht bezig zijn: het ter dood brengen van enkele misdadigers. Snel vandaag nog, voordat vanavond het Pesachfeest begint. Op Pesach willen de joden niet dat er mensen ter dood worden gebracht – het kan nog net voor die tijd. Drie mensen worden door de soldaten buiten de stad geleid. Elk van hen heeft een kruis op zijn rug. Ze zijn gegeseld, verzwakt. Ze zien de bui al hangen.

Eén van hen is Jezus van Nazaret. Hij heeft de afgelopen tijd wat reuring veroorzaakt in de stad. Af en toe heb je van dat soort types binnen het jodendom. Ze reizen enkele jaren het land door, zien zichzelf als profeet en roepen op tot bekering. Ze krijgen een groep mensen achter zich aan. En dan is het oppassen geblazen, want meestal wil zo'n profeet uiteindelijk de Romeinse machthebbers van de troon stoten. Dat is vaak het moment waarop de Romeinen ingrijpen. Ook nu was dat het geval.

Jezus' volgelingen hadden hoge verwachtingen van hem. Een deel noemde hem 'de Zoon van God'. Een gevaarlijke titel, als je weet dat de keizer van Rome die titel graag voor zichzelf bewaart. Natuurlijk werd Jezus ook 'koning van de joden' genoemd. Dat was volgens velen immers de ambitie: de Romeinen verdrijven. Maar net als bij zijn voorgangers werd de opstand in de kiem gesmoord. Met hulp zelfs van Joodse schriftgeleerden. Moet je 'm nu eens zien, strompelend met dat kruis op z'n rug. Weg grote verwachtingen.

Pilatus vond het waarschijnlijk ook vermakelijk, want hij heeft opdracht gegeven om deze opstandeling een naam te geven. Geschreven op een bordje boven het kruis: 'Koning van de joden'. In vier talen. Leuke waarschuwing voor iedereen die onderweg is naar de stad en iets te groot over zichzelf denkt.

De optocht is gearriveerd bij de berg Golgota. De romeinen gaan aan het werk. Ze brengen de kruisen in gereedheid. En Jezus wordt opgehangen aan het kruis. Een paar van zijn volgelingen zijn erbij. Ook zijn moeder is er. Ze huilt. Sommige mensen lachen Jezus uit. 'Als je echt God bent, kom dan van dat kruis af' roepen ze. God is toch alvermogend? Maar Jezus blijft hangen.

Jezus' volgelingen staan bedremmeld bij het kruis. Ze kunnen niet geloven wat ze zien. Hun droom is uiteengespat. Hun wereld stort in. Ze hadden Jezus te veel waarde toegedicht – hij had een te belangrijke plek in hun levenstheater. Maar daar hing hij. Hij bleek niet te zijn wat ze verwacht hadden. Als hij bijna sterft, roept de gekruisigde het uit, met zijn laatste krachten: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?' Dan sterft hij. Nog ruim voor het Pesachfeest begint.

Iedereen kent dit verhaal. Het symbool voor het christendom, het kruis, is ervan afgeleid. Het is een van de kernverhalen uit de Bijbel. Jezus ging dood. Ja, God ging dood. Elk jaar in het paasweekend wordt deze gebeurtenis herdacht.

Als je er met een buitenstaandersperspectief naar kijkt (zo heb ik het hierboven beschreven), is het moeilijk te bevatten wat

hier precies gebeurt. Natuurlijk zijn er allerlei theologische uitleggen over waarom Jezus niet van het kruis afstapte. De belangrijkste uitleg is dat het Gods manier was om de zonde te vergelden. Maar deze uitleg is niet oncontroversieel.⁹

Veel van de uitleggen van het kruisverhaal gaan bewust of onbewust uit van de snoepautomaat. Het kruis is de oplossing voor een probleem. Een levensgroot probleem. Het kruisverhaal is de spil waardoor alles weer gaat kloppen. Het is Gods oplossing voor een netelige kwestie, en wij mensen plukken er de vruchten van. Het is een verhaal dat gaat over een goede afloop – de hemel. Of desnoods: een betere verbinding tussen God en mens. Een goede afloop die niemand meer had zien aankomen. Mede mogelijk gemaakt door de kruisdood van Jezus.

Maar vanuit het buitenstaandersperspectief, zoals hierboven beschreven, ziet het er anders uit. Natuurlijk, het christelijke verhaal gaat verder met de opstanding van Jezus uit de dood. Daar kom ik zo op terug. Maar de aanhangers van Jezus aan het kruis weten het vervolg niet. En als je het zo bekijkt neigt het verhaal naar een andere conclusie. Het is de conclusie van Job.

Job (hoofdstuk 3) krijgt veel ellende te verduren en roept God ter verantwoording. Zijn vrienden geven elke mogelijke uitleg, maar ze komen er niet uit. En eindelijk, hèhè, komt God op het toneel. Je zit er als lezer al die tijd op te wachten. Want nu komt de aap uit de mouw. Nu komt de oplossing. Nu weten we hoe het (goed) afloopt. Maar de aap komt helemaal niet uit

de mouw. God zegt van alles, maar hij geeft geen verklaring. Het verlossende woord, de clou van het verhaal, datgene waar iedereen hoofdstukken lang op heeft zitten wachten – het blijft uit. God maakt niet waar wat er van hem verwacht wordt.

Het lijkt een beetje een trekje van deze God te zijn. De God van de joden en christenen lijkt vaker te proberen elke verwachting te ontduiken. Een beeld van hem maken mag niet. Zijn naam blijft onuitgesproken. Niemand die hem ooit te zien krijgt. En als hij voorbijkomt dan niet in een storm, de donder of de bliksem, zoals je zou verwachten. Maar in een zacht briesje.¹⁰

Ook het kruisverhaal vertelt een verhaal van een God die niet doet wat je verwacht. Hij is niet wat men verwacht. Hij geeft Job geen verklaring van het lijden. Deze God stapt nou juist niet van een kruis als hij daaraan hangt. Deze God blijft niet in de hemel, hij wordt mens. Deze God loopt weg voor elke verklaring, voor elke vervulling, voor elke verwachting. Deze God probeert je te laten inzien dat je beeld van hem niet klopt. Deze God, stelt Žižek op scherpe wijze, probeert je te laten inzien *dat hij een illusie is*.

Deze God probeert je wakker te schudden. Hij zit in je theater, maar hij hoort daar niet. Jouw beeld van hem is verkeerd. Net als je beeld van al die andere personen in jouw theater. En deze God probeert zelf onder z'n eigen illusie uit te komen. Het is alsof hij heel hard roept: 'je ziet het verkeerd! Ik ben een illusie!' Dát is wat het kruisverhaal betekent, zeggen de filosofen van *radical theology*.

En om het nog duidelijker te maken gebeurt er op het moment dat Jezus overlijdt iets bizars in de tempel. Volgens de joden was de tempel was de heiligste plek ter wereld. Gods troon. De hoogste concentratie God op aarde. En in die tempel was een ruimte die het *heiligste der heiligen* heette. Afgesloten met een immens groot doek: het voorhangsel. Een dikke mat, die metershoog de lucht in rees. Dat was waar God woonde. Niet dat je 'm zou zien zitten – joden geloofden dat je God niet kon zien. Maar daar achter dat doek, daar zit wel alles waar je heil van verwacht.

Moet je je voorstellen dat je een jood bent en op het moment van Jezus' dood in de tempel was.¹¹ Eén keer in het jaar, bij het Pesachfeest ben je in Jeruzalem, maar zo dicht bij het doek als nu ben je nog nooit geweest. Vol ontzag stond je net het doek te bekijken. De heiligste plaats op aarde, je staat er pal voor. Daarachter, daar woont God. Daarachter staat zijn troon. Bij wijze van spreken dan. Best een bijzondere plek.

En dan, plotseling, uit het niets, *scheurt het doek voor je ogen*. Precies op het moment dat verderop Jezus overlijdt (Matteüs 27:51). Van de schrik blijf je stokstijf staan. Stofwolken vliegen op en met een donderend geraas valt het doek op de grond. Je bent ontzet, geschokt, je weet niet wat je overkomt. Dan trekken de stofwolken op – en voor je het weet staar je rechtstreeks naar binnen. Het *heiligste der heiligen* in. De plek die niemand mag zien. De plek van God op aarde.

Je schrikt.

O nee.

Wat zie je...?

...

Lege ruimte.

Stof.

Muren.

Verder niks.

De troon van God is leeg. Een muis rent door de ruimte. Geen God te bekennen.

‘Fascinerend,’ zegt de filosoof Slavoj Žižek. ‘Een Grote Droom die zichzelf opheft. Dat heb ik nog nooit gezien.’

Ja, maar wacht, zeg je misschien. Die joden geloofden niet *echt* dat God achter dat gordijn op een troon zat. Dat je God zou kunnen zien als je achter het gordijn glipte. Nee, dat zou geen enkele jood hebben geloofd in die tijd. Misschien enkel de kinderen. Waarschijnlijk heb je gelijk. De joden dachten dat niet. *Maar ze handelden alsof ze wel dachten dat hij er zat.*

Wat ze zeiden te geloven, was iets anders dan hun handelen liet zien. Het ontzag voor het doek, de fascinatie voor de priester die een keer per jaar daarachter mocht – de meeste joden

deden wel alsof ze geloofden dat Gods troon daarachter zat. En dus is er *toch* een shock als het doek valt. ‘Nog sterker,’ zou Rollins zeggen: ‘een traumatisch moment.’

‘Fascinerend,’ zegt de filosoof Slavoj Žižek. Žižek houdt zich zijn leven lang bezig met het fenomeen ‘ideologie’. ‘Afgoden,’ zou Rollins ze noemen. Grote Dromen dus. Ideologieën zijn de grote verhalen waar mensen achteraan lopen omdat ze denken dat ze er gelukkig van worden. Hun verlangen vervuld. Geloven ze dat echt? *Nee natuurlijk niet!* Maar handelen ze ondertussen wel alsof ze dit geloven? Wel degelijk.

Geen enkele ideologie ontmaskert zichzelf. Dat zou ideologische zelfmoord zijn. Alsof de bankenwereld zou proberen om de waardeloosheid van geld te laten inzien. Nee, zo werkt het niet. Geld is erbij gebaat dat we blijven doen alsof het zo’n beetje het belangrijkste ter wereld is. Maar in het kruisverhaal ondermijnt God zichzelf. Hij toont zichzelf *als illusie*. En de God van het kruisverhaal doet dat vaker. Deze God ontmaskert zichzelf. Het voorhangsel scheurt. Hij wordt mens. Hij sterft aan een kruis. Hij doet alles wat een God niet zou moeten doen. Juist niet. Deze God is continu bezig om onder een bepaalde voorstelling uit te willen komen. Deze God ontmaskert zichzelf. Hij wil weg uit je theater.

Het is je reinste nihilistische God. Een postmoderne God. Een God die niet met *antwoorden* komt, maar voor de antwoorden wegloopt. Een God die *geen* verklaring geeft, waar je die juist van hem verwacht. Een God die alle beschrijving, alle verwachtingen, alle interpretatie schuwt – daarom nihilistisch.

Wie is deze God? Geen idee – maar wat jij ervan denkt *dat is-ie niet*.

Het kruisverhaal is niet de oplossing van een probleem, maar een verhaal over de afwezigheid van zo'n oplossing. De afwezigheid van uitleg. De afwezigheid van orde.¹² Alles wat je denkt moet op de helling. Dit is een verhaal dat de structuur van logica ontwricht, het loopt weg voor verklaringen. De kruisdood van God betekent *the end of meaning* zoals een boektitel zegt.¹³ Het is een verhaal over absolute zinloosheid. Zinloosheid van het niveau Auschwitz.

Het verhaal van Elie Wiesel in het concentratiekamp (hoofdstuk 3) ging nog verder. Drie mensen zijn opgehangen. De gevangenen moeten langslopen en kijken. Drie mensen: twee mannen en een jongen. De jongen sterft niet direct. Minutenlang spartelt hij aan die galg. De gevangenen kijken toe. Huilen is verboden, toekijken verplicht. Eentje prevelt:

'Mijn God, waar is God?'

Dan

een stem:

'Hier is God.

Opgehangen aan de galg.'¹⁴

'Fascinerend,' zegt Žižek.¹⁵ 'Wacht', zouden veel chris-

tenen zeggen. ‘Het verhaal gaat verder.’ Dat is nou juist de clou. God sterft niet alleen, hij staat ook weer op. Hij was dood, maar werd weer levend. Gelukkig! De hoop is terug! God is wél het antwoord.

Maar Žižek en Rollins trappen op de rem. Hun tempo ligt lager. Zij lezen het christendom met een postmoderne bril – de bril van Nietzsche. En ze waarschuwen theologen: wals niet te makkelijk over de kruisdood heen. Ga niet te snel over tot de orde van de dag. De opstanding is geen *quick fix*. Geen ‘eind goed, al goed’. Wie dat zegt, neemt het kruisverhaal niet serieus.

Rollins en Žižek laten het verhaal van de opstanding niet buiten beschouwing. Het speelt ook in hun (atheïstische) filosofie een rol. Daarover straks meer. Maar deze denkers benadrukken meer dan de meeste theologen dat er met het sterven van God ook daadwerkelijk iets afsterft. Er gaat iets verloren. Net zoals christenen vaak van het ritueel van de doop zeggen dat het water symboliseert dat je iets achterlaat. De doop is een rituele dood. Je komt uit een oud leven, en je staat op in een nieuw leven. En die twee levens zijn niet hetzelfde. Je wordt op een bepaalde manier een ander persoon.

Rollins en Žižek benadrukken dat de opgestane God niet zomaar dezelfde is als de God die stierf.¹⁶ Er is iets veranderd. Net als de verhalen over Jezus na zijn opstanding suggereren.¹⁷ Hij is niet hetzelfde als dat hij was (hij verschijnt plotseling in afgesloten ruimten bijvoorbeeld). *Iets* is er verloren gegaan. Wie het verhaal echt serieus neemt, zegt Žižek, moet doordenken wat Gods dood-zijn betekent. Zoals Nietzsche dat doet. De God

zoals je dacht dat hij was – die is er niet. Hij is een illusie. Hij gaat nog liever dood.¹⁸

Eerst weer even terug naar het kruis en naar God als afgod (of als Groot Verhaal). Žižek maakt nog één stap.¹⁹

- God ondermijnt niet alleen z'n *afgod*-status
- God ondermijnt ook z'n *God*-status

Jezus, de man van wie mensen zeggen dat hij God is, hangt aan het kruis. Enkele van zijn leerlingen staan erbij. Mogelijk hopen ze nog dat er een wonder gebeurt. Zoals ze misschien zoveel wonderen hebben gezien. Als Jezus écht God is (en dat geloven ze, nog wel), dan zal hij niet sterven. Hij komt op het allerlaatste moment toch nog van dat kruis af.

Maar Jezus sterft wel. Vlak voordat hij sterft, spreekt hij z'n laatste woorden uit:²⁰ **'Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?'** Een herkenbare vraag. Het is de waarom-vraag. De Lissabon-vraag, de Auschwitz-vraag en de Job-vraag. De ultieme God-ondermijnende-waarom-vraag. Ook Jezus stelt deze vraag.

Jezus stelt de vraag aan God. Maar hij is zelf God. Samen met de vader en de geest – zo geloven christenen. Ze zijn drie-in-één.²¹ Jezus stelt de vraag dus aan zichzelf. Hij roept zichzelf aan. Hij roept zichzelf tot verantwoording. Maar wie moet hem antwoorden? Žižek zegt: daar, op dat moment, ervaart God wat Elon zal ervaren. Ooit, als hij in de spiegel kijkt. Als hij zich realiseert: dat ben ik. En dat ben ik niet.

Aan het kruis ervaart God wat we allemaal hebben ervaren en nog elke dag ervaren. God ervaart wat het is om mens te zijn. God ervaart **afstand. Scheiding**. Ik ben ik, maar niet jij. God, drie-in-één, raakt innerlijk verscheurd. In plaats van perfecte harmonie, perfect samenzijn, uitiem geluk ontstaat er iets anders: een kloof. En direct daarmee: verlangen. Een eeuwig, onvervulbaar verlangen. Een menselijk verlangen. Daar, aan het kruis, wordt God volledig mens. Afgescheiden van de ander. Altijd verlangend. Altijd onderweg. Alleen. Net als Elon. En net als jij.²²

5 Zo. Ik hoop dat je er nog bent. Want dit is best pittige kost. Het is *radical theology* op z'n scherpst. Het is een zeer filosofische blik op het christendom.²³ Het is prikkelend, onorthodox, soms blasfemisch en opvallend theologisch. En misschien stel je de vraag: **wat heb je hieraan?** Een goede vraag. Ik ben er zelf ook nog zoekend in. Maar ik kan twee startpunten bedenken. Deze denkstroom fascineert me, omdat dit God-is-dood-verhaal lijkt op mijn eigen verhaal. En deze denkstroom heeft iets te zeggen over ongeheel-religieus-zijn.

Hoe God verdween uit mijn leven. God – de transcendente, alvermogene en alleswetende, borduurwerkjesgod. De regen-opkoninginnedag-God, die verdween. Hij ging dood. God als superheld. God in de snoepautomaat van het leven. Ik ontdekte dat het een illusie was. Zo ging God dood in mijn leven – en het is goed dat hij stierf. Hij is gekomen om te sterven.²⁴

Natuurlijk, veel mensen zullen zeggen dat het denken van Žižek en Rollins weinig meer op heeft met 'orthodox' christendom. Maar ik vind dat geen reden om het af te serveren. Want het is juist de vrijheid die zij nemen, die mij ruimte geeft. De ruimte die ik gemist heb toen ik bij de professor op de bank zat (hoofdstuk 1). Ruimte om anders naar Bijbelverhalen te kijken. Om anders naar het christendom te kijken.

Misschien ken je het verhaal van het paradijs: God schiep de wereld – deze was perfect, mooi en goed. Hij schiep ook twee mensen, die een prachtige tuin kregen om in te wonen: de hof van Eden. Ze hadden het goed, ze waren volmaakt gelukkig. Het leven was één Grote Droom.

Er stond een boom in de tuin waarvan de mens niet mocht eten. De 'boom van kennis van goed en kwaad'. 'Als je daarvan eet, zul je sterven,' zei God. Maar zoals dat gaat met verboden: de mens deed het toch. En sindsdien is er ellende, lijden en pijn. Mensen gaan dood. Sindsdien verlangt de mens terug naar de Grote Droom.

Ik hoorde laatst een andere uitleg van het verhaal.²⁵ Deze uitleg zegt dat dit verhaal voor een ervaring staat die we allemaal hebben meegemaakt, toen we nog kinderen waren. De wereld was een boeiend geheel, het leven was goed en interessant. We waren geborgen bij onze ouders, wie maakte ons wat? En op een dag gebeurde het: we deden iets waarvan we ons direct realiseerden dat het foute boel was. Een snoepje gejat, een vriendje te hard geslagen, onze moeder uitgescholden. De eerste zonde. Sommige mensen weten nog precies

wanneer dat was. We voelden voor het eerst een diep gevoel van spijt.

Op dat moment barst de spiegel. Je kristallen wereld spat uiteen. Je hebt niet alleen een domme fout begaan, de hele wereld heeft haar onschuld verloren. De glans is eraf. De ban is gebroken. En dat is jouw schuld. Het is een roterving. Het is het ontstaan van de kennis van goed en kwaad. Voor jouzelf en je hele wereld. Een roterving – maar wel een volwassen ervaring. Een die je vroeg of laat tegenkomt. Een ervaring om even flink van te balen. En dan weer verder te gaan. Alleen. Friedrich Nietzsche zou het *Amor Fati* noemen.

Wacht. Alléén? Is er nog plek voor God in dit verhaal? Blijft God nog ergens? Ik ken veel mensen die alleen overblijven. God verdween uit hun leven. Deze God, de God die alles kan en alles oplost. Er bleef niks over. Eerst was er deceptie, verlies, rouw. En toen rechtten ze hun rug en gingen ze verder. Alleen. Zonder God.

Is dat de enige logische optie? Is dat de onvermijdelijke conclusie van leven in de postmoderne tijd? Moet je hoe dan ook vroeg of laat geloven in God achterlaten? Anders gezegd: klopt het wat die vrouw uit mijn kerk zei *als je naar Amsterdam gaat, zul je je geloof verliezen* (hoofdstuk 1)? Is het christelijke verhaal uitgepraat?

Ik twijfel. En de filosofen die ik hier behandel geven me gelijk. Als Žižek zich helemaal heeft verdiept in het christelijke verhaal, dan spreekt hij als een volleerd theoloog:

‘Wanneer ik als mens ervaar dat ik afgesneden ben van God, ben ik, op dat moment van de diepste rampzaligheid, heel erg dicht bij God, omdat ik me bevind in de positie van de in de steek gelaten Christus.’²⁶

Het is een paradox. Maar op het moment dat je inziet dat God niet is wat je dacht dat hij was, als je ontdekt dat God een illusie is, op het hoogtepunt van je ongeloof – precies dan kom je het dichtst in de buurt bij God.

Dat is het christendom door een postmoderne bril. ‘Ja, God is dood’, zegt het. Maar op een bepaalde manier is-ie terug. Op een nieuwe manier. Niet op een mosterd-na-de-maaltijdmanier. Niet het laatste restje sentiment voor een post-christelijke maatschappij. Nee. Deze manier beroept zich op het kernverhaal van het christendom. Het ‘cruciale’ verhaal. En het stelt dat het christelijke verhaal in deze vorm niet tegengesteld is aan de God-is-doodfilosofie, maar ermee samenvalt.

Wat heb je hieraan? Ik heb er dit aan: het christelijk verhaal is niet rijp voor de sloop. Integendeel. In de God-is-doodtijd, kan het christelijk verhaal handvatten geven voor iedereen met een God-is-doodervaring. Als je het christelijke verhaal op deze manier gaat lezen, dan lijkt het op luisteren naar de singer-songwriter die zingt over liefdesverdriet. Je draait haar plaat grijs, juist op de momenten dat jij vol zit met dat liefdesverdriet. Niet omdat dat helpt. Je liefdesverdriet gaat niet op eens over. Je weet nog steeds niet hoe het verder moet. Maar je vindt erkenning voor dat wat je voelt. En je weet dat je niet de enige bent. Op de lange termijn helpt het je om je verdriet een

plaats te geven en verder te kijken naar de toekomst. Dat wil ik doen in het volgende hoofdstuk.

Žižek heeft een boodschap aan atheïsten. Hij zegt: als je écht atheïst wilt zijn, eentje zonder een reactieve, pesterige houding én zonder ongeneeslijke nostalgie, iemand die z'n ongeneeslijke religiositeit *te boven is gekomen*, dan moet je dit doen: je moet door het christelijke verhaal heen. Je moet het kruisverhaal nog eens lezen. En dat verhaal dan naast je eigen geschiedenis leggen. Om te ontdekken dat God gekomen is om opgegeven te worden. En dat God, daar aan het kruis, in z'n laatste uitspraak, voor even *zelf* atheïst werd. Een echte atheïst, zegt Žižek, is een christelijke atheïst.²⁷

Ik denk dat hij gelijk heeft. Ik denk dat veel hedendaagse mensen wel *zeggen* te zijn gestopt met geloven in God, maar dat uit hun handelen blijkt dat ze behoorlijk 'ongeneeslijk religieus' zijn. De God waar ze zich over opwinden, of de God waar ze soms nog een kaarsje voor aansteken – het is de God die nog niet van z'n illusie ontdaan is. De meeste mensen hebben God nog niet gekruisigd zoals God zichzelf gekruisigd heeft. Veel mensen hebben nog gewoon een God in hun theater zitten – ook al zeggen ze van niet. En voor die God in hun theater geldt hetzelfde als voor al die andere figuren in dat theater. Ze bestaan niet. Het zijn illusies. Ook God is een illusie. Het is beter als hij sterft.

Een echte atheïst is een christelijke atheïst, zegt Žižek. Ik draai zijn boodschap om. Dan wordt het een boodschap voor mensen die (zoals ik) helemaal niet per se atheïst zouden willen zijn. Komt-ie:

Als je echt christen wilt zijn, dan moet je door het verhaal van Nietzsche heen: de volledige beleving van de dood van God.

Het is een paradoxale beweging. Een beweging waar de dood van God ruimte schept voor iets nieuws. Het proces waar de dood van God ruimte schept voor de terugkeer van God. Žižek heeft er een term voor bedacht. Hij noemt het: **opstanding**.²⁸

5. WAAROM JOHN CAPUTO ZEGT DAT GOD TERUG IS

1 Twifelen aan het christelijke geloof heb ik jarenlang gedaan. Vanaf de tijd dat ik student werd. Maar de eerste jaren, weet ik nu, was het twifelen met de handrem erop. Twifelen aan God en het christelijke geloof, in het besef dat het eigenlijk niet mag. Van mezelf niet, van anderen niet, van God niet. Het had te maken met een onzichtbare verbinding tussen mij hier beneden en het hemelse rijk daarboven.

Het werkt als een omgekeerde marionet. Eentje met de benen in de lucht dus. Bestuurd vanaf hier beneden. Alles wat ik deed, dacht en voelde had gevolgen voor de marionet in de lucht. En die marionet zat zelf in de hemelse regionen. Sommige mensen gebruiken het beeld van het boek van God, waarin al je handelen en wandelen wordt bijgehouden. Alles wat je hier doet, wordt boven opgetekend. Op een dag sta je in de hemel en dan wordt het boek erbij gepakt.

Hoewel dat misschien eng klinkt, heeft het ook veel goede kanten. De dingen die je doet hebben effect. Op andere mensen bijvoorbeeld. Ook de nare dingen die je doet. Jij kunt door jouw handelen of spreken mensen beschadigen. Als er dan een touwtje naar boven loopt, dan kom je er niet zomaar mee

weg. En terecht niet. Er zijn genoeg misstanden gepleegd die het verdienen ooit aan de kaak gesteld te worden. Zo bezien geldt: het zou erger zijn als er *geen* touwtje naar boven zou lopen.

Toen ik opgroeide, was ik me heel erg bewust van dat touwtje. En dus twijfelde ik met de handrem. Echt twijfelen, dat durfde ik niet aan. Echt twijfelen heeft gevolgen voor mijn poppetje daarboven. Voor wat er in het boek komt. Totdat ik op een dag, plotseling, dat gevoel kwijtraakte. Achteraf denk ik dat mijn handrem hiermee te maken had: de hel.

Je hoort vaak dat voormalig gelovige mensen spreken over een ingebakken angst voor de hel. Hoewel ik lang gedacht heb dat ik er geen last van had, denk ik toch dat het er gezeten heeft. Dat is nooit boze opzet geweest. Niemand heeft ooit bedoeld dit zo over te brengen. Mijn ouders niet, mijn dominee niet, mijn school niet – niemand niet. Maar ik denk toch dat het er zat, die angst. In ieder geval had het thema ‘hel’ alles te maken met het moment waarop de handrem af ging van mijn twijfel.

Uiteindelijk gaat het christendom er natuurlijk (deels) over dat je niet in de hel terecht hoeft te komen.¹ Je krijgt vergeving voor wat je verkeerd deed. En dat heb ik ook altijd zo geloofd en meegekregen. *Maar wat als er dingen zijn die niet vergeven kunnen worden? Onherstelbare fouten? Zijn die er? Op een bepaalde manier zegt het christendom: nee! Zelfs Hitler zou vergeving kunnen krijgen. Niet iedereen wil zo ver gaan, maar het is een belangrijk element van het christelijk geloof. Voor iedereen is er vergeving. En toch.*

De Bijbelboekenschrijver Matteüs neemt in zijn biografie over Jezus deze uitspraak van Jezus op: 'En iedereen die iets ten nadele van de Mensenzoon (Jezus zelf) zegt, zal worden vergeven. Maar wie kwaadspreekt van de heilige Geest zal niet worden vergeven, noch in deze wereld, noch in de komende.'² O jee. Er zijn dus dingen die niet vergeven worden.

In christelijke kringen wordt er veel geschreven en gedacht over deze uitspraak. De meeste pogingen proberen de stelligheid van deze uitspraak te nuanceren. Soms lukt dat best goed. Voor veel uitspraken van Jezus geldt dat je ze goed in hun context moet begrijpen en dat ze niet altijd zomaar zeggen wat ze lijken te zeggen.

En toch vinden veel christenen deze uitspraak spannend. Ook ik heb dat jaren gevonden. Stel je voor dat het wel zo rechtstreeks moet worden opgevat. Dan ben je wel echt de pineut als je die fout begaat. De hel volgt dan onherroepelijk. O jee.

Er is nog iets dat niet te vergeven is, zo leerde ik vroeger. **Ongehoof.** 'Niemand komt tot de Vader dan door mij,' zegt Jezus. Veel orthodoxe christenen stellen op basis daarvan dat als je niet in Jezus gelooft, je niet in de hemel komt. Veel teksten van een andere Bijbelboekenschrijver, Paulus, worden vanuit die bril gelezen. Alle zonden zijn te vergeven, stelt Paulus. Je mag falen. Je hoeft geen feilloos leven te leiden om in de hemel te komen. Sterker nog, je hoeft maar één ding te doen. Eén enkel ding: geloven in Gods genade. *Maar dat moet je dan dus wel doen!*

Ook hier is veel getheologiseer over. Maar ik denk dat veel christenen, in ieder geval in de orthodoxe hoek waar ik uitkom, dit geloven. Als je geen christen bent, dan kom je in principe niet in de hemel. Misschien zijn er uitzonderingen, maar in principe niet. Van alle fouten die je dus *niet* moet maken, is ongelooft de belangrijkste. Twijfelen is uit den boze. Ongelooft vormt de grootste kans op de hel.

In mijn twijfeltijd maakte ik het voor mezelf nog concreter. Als Hitler op de laatste momenten van zijn leven in God zou gaan geloven, dan zou hij in de hemel komen. Maar wat als Jezus onverwachts zou terugkomen? Nét op een dag dat ik volop aan het twijfelen zou zijn? Zou ik dan niet gewoon pech hebben? Zou ik dan niet achter het net vissen?

En daar zat de engel. Dat was de handrem. Toen ik mezelf op deze gedachte betrapte, dacht ik: nee. Ik geloof dat niet. God, als hij er is, kent de context. God, als hij bestaat, zou snappen dat een theologiestudent gewoon even de ruimte moet hebben om te twijfelen. God, zo dacht ik, zou het toch wel met me eens zijn dat twijfel voor een periode juist heel goed kan zijn. Al was het alleen maar om er later mensen mee te kunnen helpen.

Met andere woorden: als God erbij had gezeten, toen ik bij de professor in de theologie op de bank zat (hoofdstuk 1), dan zou hij me gelijk hebben gegeven, zo bedacht ik. En toen ik dit bedacht had, was de handrem weg. Toen kon ik twijfelen op volle sterkte. In één ogenblik was alles omgeslagen. En sindsdien heb ik geen touwtje meer naar de hemel. Geen marionetpop. De verbinding tussen een verheven, transcendente wereld en

mijn leven was weg. Over het hemelse boek maak ik me geen zorgen meer. Over de hel evenmin. Vrij om te twijfelen.

2 Als ik met mensen praat met een christelijke achtergrond, dan kom ik de handrem vaak tegen. Ook bij hen vermoed ik dat er angst achter zit. Het is, denk ik, voor veel mensen wat het is om ongeneeslijk religieus te zijn. Het is een knagend gevoel dat remmend werkt op nieuwe overtuigingen. ‘Misschien heb ik het fout,’ zegt dat gevoel. ‘Misschien denk ik verkeerd.’ En als ik het verkeerd heb, zegt het gevoel, dan zijn de gevolgen enorm.

De filosoof Pascal zei al eens: je kunt er beter op gokken dat er een God is.³

- Als je het wel gelooft en hij is er niet – zijn er geen gevolgen.
- Als je het wel gelooft en hij is er wel – zijn de gevolgen zeer goed.
- Als je het niet gelooft en hij is er niet – zijn er geen gevolgen.
- Als je het niet gelooft en hij is er wel – gaat het heel erg mis met je.

De filosoof Peter Rollins vertelt een verhaal dat het probleem in één keer duidelijk maakt. Als je het herkent, ben je ongeneeslijk religieus, op deze specifieke manier (net als ik). Ik vertel het in mijn eigen woorden.

Op een dag ga je dood. Dat was het. Je lichaam wordt begraaven. Er komt een afscheidsdienst. Maar je ziel leeft voort. Je opent je ogen en je bent ergens anders. In het hiernamaals. Toch wel een beetje spannend – wat staat er te gebeuren? Je hebt geen slecht leven geleefd. Je hebt gehouden van veel mensen. Maar je hebt ook niet alles goed gedaan natuurlijk. Je hebt mensen gekwetst. Je hebt spelletjes gespeeld. Ach, zo achteraf bekeken lijkt het allemaal triviaal. Hopelijk is er voldoende genade. Gelukkig heb je je leven lang in de kerk gezeten. Altijd in God geloofd. Dat zou toch goed moeten zitten – tenzij God Allah is natuurlijk. Daar ga je maar niet van uit. Je opent dus je ogen. En je bent in een lichte ruimte. Het is er behaaglijk warm. Als je ogen gewend zijn aan het felle licht dat van alle kanten komt, ontwaar je contouren in de ruimte. Er staan wat gestalten, ze zien eruit als engelen. Ze lopen heen en weer. In het wit gekleed. Dan zie je de troon. Hij is zo groot dat je ‘m eerst over het hoofd zag. Een blinkend witte toren. Als je oog de treden naar boven volgt, zie je de gestalte zitten op de troon. Stralend wit. Hij kijkt je aan. Zijn ogen vuurrood. Dan lacht hij – puntige hoektanden. ‘Welkom’ spreekt hij. ‘Welkom in de hemel. Je weet misschien niet wie ik ben. Mijn naam is Satan.’ Hij gaat verder: ‘Wat niemand verwachtte is gebeurd: ik heb God verslagen. God de vader, de zoon en de geest. Na mijn overwinning wierp ik God met zijn engelen in de hel. Daar kunnen ze nooit meer uit. En dit, de hemel, is nu mijn woonplaats.’ Stilte. Satan kijkt je indringend aan. ‘Jij was toch altijd in de kerk te vinden?’ zegt hij dan. ‘Jij hield toch van God?’ Je slikt. Wederom lacht hij. ‘Aan jou de keuze’, zegt hij dan. ‘Volg je God, van wie je gehouden hebt,

naar de hel? Of blijf je hier, bij mij in de hemel? De keuze is aan jou. Kies maar.’⁴

Het is een verhaal. Het kan misschien niet. Of je gelooft er niet in. Maar het legt een probleem bloot. Een probleem voor iedereen die in God gelooft. Ben je religieus vanwege God? Of hou je van hem omdat het je iets oplevert? Ben je echt volgelving van God, of alleen als je er zelf wat aan hebt? Geloof je in God omwille van hemzelf, of vooral omwille van jezelf? Zeg het maar. Jij mag kiezen.

Dit was mijn handrem. Mijn handrem was angst voor de straf. Angst voor de hel. Als ik het zo bekeek, was mijn geloof, meer dan ik wilde, gebaseerd op angst. Niet helemaal, echt niet. En ook niet bewust. Maar wel voor een belangrijk deel. Het heeft jarenlang mijn twijfel geremd.

In gelovige kringen word je gewaarschuwd de rem er niet af te halen. Vaak met het argument van van het hellende vlak: als je aan één ding gaat twijfelen, dan ga je aan alles twijfelen. Twijfel aan de scheppingstheorie betekent vroeg of laat twijfel aan de opstanding van Jezus. En aan het bestaan van God zelf. Het hellende vlak is een drogreden. Want het hoeft helemaal niet dat je van het één aan alles gaat twijfelen. Maar meestal is het wel zo natuurlijk. Ook bij mij.

Mijn geloof van vroeger was een bouwwerk. Een construct. Het klinkt ongelofelijk, maar ik dacht op alle vragen een antwoord te hebben. Mijn geloof zat volstrekt logisch in elkaar.

Ik kon alles uitleggen, van het probleem van het kwaad tot aan hoe het zat met de hemel en de hel.

Maar toen de handrem eraf ging, was niets meer duidelijk. Langzaam maar zeker ging God dood. Het hellende vlak deed z'n werk. En dan is de orde weg. De structuur. De houvast. Of, zoals Susan Neiman dat zei (hoofdstuk 3): ik ging eraan twijfelen of er wel een reden was. Een structuur. Een plan. Een borduurwerk. Dát is wat de dood van God voor mij betekende.

3 Wat ik deed met mijn geloof in de hel en later met mijn geloof in God kun je 'deconstructie' noemen. Het is een typisch postmodern woord. Sommige mensen zeggen: als er iets is dat het postmoderne denken typeert dan is dat 'deconstructionisme'.⁵ Veel andere mensen hebben een broertje dood aan die term. Terecht. De bedenker ervan, de filosoof Jacques Derrida, lijkt z'n best te doen om vaag te blijven. Hij weigert regelmatig te zeggen wat hij precies bedoelt met deconstructionisme. Er is geen definitie voor, zegt hij.⁶ Onzin als je het mij vraagt. Als je niet zo moeilijk doet is deconstructionisme iets heel simpels.

Eerst wat het niet is: het is niet hetzelfde als *destructie*. Destructie is hoogstens een onderdeel van deconstructionisme. Maar 'constructie' is ook een onderdeel van deconstructionisme. En dat laatste wordt vaak vergeten.⁷ Dan wat het wel is: het is wat ik deed bij mijn opvattingen over de hel. Het is wat ik deed met mijn gelovige achtergrond.

Ik nam het onder de loep. Ik keek er eens kritisch naar. Ik vroeg me af wat de termen en concepten eigenlijk betekenden. En of ze wel zo logisch waren als ik dacht. Ik zag mijn geloof, mijn overtuigingen opeens als een bouwwerk. Een bouwwerk van termen en verwijzingen en betekenissen. Alle termen verwijzen ergens anders naar. Een construct van ideeën waarvan ik me ging afvragen of het wel zo eenduidig in elkaar zat. Of de woorden en ideeën die onderling allemaal klopten, wel overeenkwamen met de echte wereld.

Mijn eerste conclusie was deze: misschien is dat geloof gewoon onzin. Ik hield niet zoveel meer over. Mijn vroegere religieuze overtuigingen waren weggeanalyseerd. Kapot-gedeconstrueerd. En daar had het gemakkelijk kunnen eindigen. Maar dat gebeurde niet. Geheel conform Derrida's filosofie.

In Derrida's deconstructieve filosofie kan alles aan zo'n deconstructie onderworpen worden (althans, bijna alles, daar kom ik zo bij). Want, zo denkt Derrida, alles is een construct. Alles hangt aan elkaar van termen, concepten en betekenissen. Onze westerse democratie. Ons schoolsysteem. De georganiseerde islam. Het bankwezen. Onze wetenschap. Allemaal ordes, allemaal structuren. En die kun je allemaal analyseren. Deconstrueren.⁸

Wat wil het zeggen dat alles een construct is? Dit: *al deze structuren zijn op meerdere manieren te begrijpen*. Of anders gezegd: het is heel goed mogelijk dat we over vijftig jaar anders denken over dezelfde term.

Democratie, de wetenschap, iedereen heeft er een beeld bij. Maar dat beeld is op een bepaalde manier willekeurig. Er is niet één definitieve manier om naar een construct te kijken. Ja, constructen zijn overal en ja, soms vechten we er oorlogen over uit (religie, democratie), maar ze zijn ook altijd op meerdere manieren te interpreteren. Het is denkbaar dat een religie diepgravend verandert. Dat we anders gaan kijken naar vrijheid van meningsuiting. En zelfs de wetenschap en ons financiële systeem, daar zullen we ooit misschien anders over denken. Voor al die constructen geldt: er is niet één ultieme interpretatie van wat ze zijn.

En dat betekent dat alles te deconstrueren valt. Alles valt als constructie te bekijken. Je kunt analyseren hoe iets als een democratie of het bankwezen is ontstaan. Hoe het functioneert en wat de zwakke plekken zijn. En je kunt speculeren over wanneer het ophoudt te bestaan. Je pelt het systeem af als een ui. Je probeert tot de kern te komen. Het bouwwerk analyseer je in alle onderdelen. Maar als je alle termen en concepten in een construct ontleedt, stelt Derrida, dan blijft er in principe niks over. Slechts woorden. Maar dan zonder betekenis.

Vaak worden mensen nerveus bij deze theorie. *Help! Er blijft niks over!* De methode van deconstructionisme lijkt alles kapot te willen maken. Wat is dan nog zeker? Wat is waar? Het is waar ik bang voor was. Het is waartegen het hellend-vlak-argument is uitgevonden. Het was ook in eerste instantie wat er bij mij gebeurde, toen ik anders naar mijn geloof ging kijken.

Maar Derrida heeft altijd gezegd dat het onzin is dat zijn filosofie alleen maar afbreekt. Deconstructionisme is juist een manier om te ontdekken dat er misschien toch dingen zijn die niet af te breken zijn. En de filosoof Caputo zegt dat Derrida's deconstructionisme nou juist uitloopt op de waarheid – maar dan in een andere vorm. En zelfs dat deconstructionisme misschien uitkomt bij God – in een andere vorm.

Neem 'democratie'. Als je ons begrip van het construct democratie afpelt als een ui, stelt Derrida, blijft er dan nog iets over? Iets dat meer is dan woorden, verwijzingen en termen? Nee. Democratie is een idee. Het wordt uitgelegd aan de hand van andere ideeën. Als je in een woordenboek het woord 'democratie' opzoekt, wordt er verwezen naar andere woorden. Het is een web van begrippen en aan de hand van dat web besturen we het land. Maar van zichzelf is democratie niks. En geen twee mensen hebben hetzelfde idee over democratie. Laat staan dat je kunt bepalen wie er het meest gelijk heeft.

Blijft er niks over? Nou misschien toch. Er zijn mensen die hun leven geven voor democratie. In de oorlog, in de lobby, in de politiek. Er wordt heftig en vurig gedebatteerd over democratie. In sommige landen wordt gesmeekt om democratie. En als de democratie onder druk komt, klimmen mensen in de pen of op de barricaden.

Democratie zet mensen in beweging. Of beter gezegd: het streven naar democratie zet mensen in beweging. Caputo zegt⁹ dat de term 'democratie' een appel doet op mensen. Het woord democratie belooft iets. Iets waar mensen graag voor in bewe-

ging komen. Het is een ideaal. Een streven. Een roep. En als je democratie hebt afgepeld als een ui, dan blijft er toch nog iets over: die roep, een belofte, een verlangen.

Het is een belofte waarvan iedereen weet dat-ie nooit helemaal ingewilligd wordt. De perfecte democratie bestaat niet. We zijn er hoogstens naar onderweg. Niemand denkt dat er een tijd komt, waarop het ideaal volledig is behaald. Het blijft altijd streven. Streven naar meer. Een verlangen. Een onmogelijk verlangen. Want het ideaal wordt nooit bereikt. Het bestaat niet eens. Maar dat weerhoudt mensen niet om ernaar te streven. Integendeel. *Juist de onmogelijkheid ervan zet mensen in beweging.*

Dat is het bijzondere van Derrida's deconstructionisme. Deconstructie resulteert niet in afbraak. Deconstructionisme ontdekt dat er dingen zijn die niet af te breken zijn. Datgene wat het woord 'democratie' oproept, is niet af te breken. Ook als je democratie in al z'n construct-zijn afpelt, dan nog blijft de roep van het woord bestaan.¹⁰

Ooit had ik een afspraak met iemand in een café. Het was een hippe tent waarvan werd gezegd dat de koffie er subliem was. We gingen in de lange rij staan. Langzaam schuifelden we naar de balie. Na een tijdje waren we aan de beurt. We bestelden twee koffie en, welja, twee stukjes taart. Het werd klaargemaakt en ik pakte mijn portemonnee. 'Je kunt alleen cash betalen,' zei de man achter de balie.

Dat was lastig. Ik had geen cash op zak en degene met wie ik had afgesproken ook niet. Vervelend is dat. De rij achter je is lang en de koffie begint al koud te worden. ‘Twee straten verderop is een pinautomaat,’ zei de man. Ja, hè, dat lost niks op. Dan is de koffie zeker koud. Wat moesten we doen?

Halverwege de rij stak er een man z’n hand op. ‘Ik betaal ‘m wel,’ zei hij. We keken verbaasd om. ‘Zet maar op mijn rekening,’ herhaalde hij. ‘Dat is toch niet nodig,’ begonnen we, maar de man hield voet bij stuk. Het was ook echt niet nodig, want dat geld hadden we wel. Alleen niet hier. Maar de man weigerde zelfs dat we hem zouden terugbetalen als we de koffie op hadden. Onverstoord ging hij door met appen op zijn telefoon. De gebeurtenis sloeg bij me in als een bom.

Ik heb deze gebeurtenis de rest van de dag met me meegedragen. Ik heb tijdens de koffie meermaals gekeken waar de man was gaan zitten. Die man, dit gebaar. Het was zó behulpzaam. Onnodig, maar zo bruikbaar. Het was geen groot bedrag maar de impact op mij was enorm. De rest van de dag voelde ik €7,- branden in mijn broekzak. Ik hoopte de hele dag dat ik zelf een kans zou krijgen om de actie voort te zetten. Pay-it-forward. Een community van behulpzame mensen. Een keten van impact. Ik denk nog vaak terug aan het voorval.

Die €7,- was een gift, zou Derrida zeggen. Een gift in een zo zuivere vorm, dat je ze zelden tegenkomt. Een gift om niet. Van een onbekende aan een onbekende. De gever wilde er niets voor terugkrijgen en de ontvanger (ik dus) kon niets dan slechts aannemen. ‘Dat had je niet hoeven doen’ – nee maar

het gebeurde toch. Het was onverwachts, onnodig en krachtig. En het zadelde mij op met een schuldgevoel. Terwijl dat absoluut niet de bedoeling was. Het was een verwarrende gebeurtenis.

Weer zoiets dat niet te deconstrueren valt. De gift is, net als democratie, een onhaalbaar ideaal. Maar als onhaalbaar ideaal is het niet krachteloos. Sterker nog: juist als onhaalbaar ideaal is het krachtig. Kijk maar wat er gebeurt als je een gift geeft:

- Ontvanger: 'dat kan ik niet aannemen.'
- Gever: 'jawel, het is voor jou.'
- Ontvanger: 'dat had je niet hoeven doen.'
- Gever: 'ik doe het toch'
- Ontvanger: 'hoe kan ik je bedanken?'
- Gever: 'je hoeft me niet te bedanken.'
- Ontvanger: 'ik sta bij jou in het krijt.'
- Gever: 'je staat bij niemand in het krijt, ontvang het nou gewoon.'
- Dan: ontvanger googelt hoe duur de gift is, en wacht op een gelegenheid om de gever iets van vergelijkbare waarde terug te geven.¹¹

Een perfecte gift is een gift om niet. Belangeloos. Omdat je van iemand houdt bijvoorbeeld. Het is het tegenovergestelde van een transactie: jij krijgt geld, ik krijg brood. Het is het tegenovergestelde van economie. Maar dat ideaal is onmogelijk. Zelfs de meest onverwachtse, onnodige, onbaatzuchtige gift, zoals die koffie in dat café roept een schuldgevoel in mij op: ik heb het idee dat ik die €7,- moet doorgeven. 'Pay it forward' –

en we zijn weer economie. Elke giftgever geeft samen met een gift ook altijd een schuld. Daar is geen ontkomen aan.

De gift is een eindeloos streven. Maar wel een mooi streven. Wat zeg ik? Een gift kan je dag bepalen. Het kan je verrukt maken, in alle staten. Het uitblijven ervan kan je diep kwetsen. Een gift heeft impact. Het is alsof het uit een andere wereld komt. De wereld van het onmogelijke. Het onvoorwaardelijke. Een wereld die niet bestaat.

Net als datgene wat het woord democratie belooft, kom je als je de gift deconstrueert iets tegen dat zichzelf overstijgt. De gift is zowel mogelijk (het gebeurt) als onmogelijk (het gebeurt eigenlijk nooit). Giften geven blijft een eindeloos, onmogelijk streven. Als je afpelt wat er gebeurt bij het geven van een gift, houd je niks over en tegelijk houd je alles over. Misschien houd je zelfs wel de (onmogelijke) kern over.

Dingen die op deze manier nooit helemaal te deconstrueren zijn, dat zijn de dingen die *meer* zijn dan de elementen waar ze onderdeel van zijn. Dingen die niet te deconstrueren zijn, zijn niet te rationaliseren. Het zijn gebeurtenissen waarvan de impact onevenredig groot is. Het is wat iemand ooit terloops tegen je zei en wat je nooit bent vergeten. Het is wat mij overkwam in die koffiebar. Die man die m'n koffie betaalde moest eens weten, wat voor impact hij maakte. Hij zou zeggen: kom, je blaast het een beetje op. En dat is ook zo. Er is geen reden waarom deze gebeurtenis de impact had die het heeft gehad. En toch is die impact er wel. Het komt uit een andere wereld, zo lijkt het. Derrida zegt het op verschillende manieren:

- Het onmogelijke wordt mogelijk.
- Het ondenkbare wordt denkbaar.
- Het onverwachtse gebeurt.
- Democratie, de gift – ze zetten ons in beweging. Ze roepen ons. Ze doen ons verlangen. Onze wereld draait erop.

Derrida's filosofie bestaat voor een deel uit het aanwijzen van dit soort dingen. Dingen die op het grensvlak van mogelijk en onmogelijk zitten. Dingen die niet helemaal te deconstrueren zijn. En terwijl hij dat doet, stelt de filosoof John Caputo, stuit hij steeds op verrassend Bijbelse thema's.

1. Gastvrijheid

Wat is gastvrijheid? Het is je deur openzetten, ja, maar niet slechts voor je vrienden. Echte gastvrijheid is onverantwoorde gastvrijheid. Iemand belt bij je aan, midden in de nacht. Een vriend van een vriend die worstelt met heroïnegebruik. Hij vraagt om een overnachting. Volstrekt onverantwoord om te doen. Misschien neemt hij je huisraad mee. Of hij doet je wat aan. Niet doen dus. Niet aan te raden. Maar als je het wel doet, dan is dat een ultiem voorbeeld van gastvrijheid. *Don't try this at home. Or do.*

2. Rechtvaardigheid

Wat is rechtvaardigheid? Is het de wet? Nee, rechtvaardigheid is veel meer dan dat. De wet wil rechtvaardig zijn, maar is dat nooit helemaal. De wet is onderweg rechtvaardiger te worden. Maar van wetten zijn soms

juist te weinig rechtvaardig. En als een rechter een oordeel velt, dan wordt de wet op een bepaalde manier geïnterpreteerd. Wat betekent deze wet nu? Voor een klein ogenblik weten we het niet. En dan geeft de rechter uitsluitel. De rechter past de wet zo rechtvaardig mogelijk toe. De wet probeert rechtvaardigheid te benaderen. Niet iedereen is het ermee eens. Het gesprek blijft. Rechtvaardigheid is niet te deconstrueren. Het roept, het daagt uit. En het is onhaalbaar. Onmogelijk. En daarom zo sterk.

3. Liefde

Wat is liefde? Dat je houdt van degene die van jou houdt? Of is echte liefde, de liefde voor je vijanden. Mensen die niet van jou houden. Of dat niet kunnen. Een ernstig gehandicapt kind. Je weerloze baby.¹² Je echtgenote met Alzheimer. Of deze: hebt uw vijanden lief – waar kennen we die uitspraak van?

Deconstructie analyseert structuren en systemen om uit te komen bij een onverwoestbare kern. Die kern zit altijd al wel in de systemen, ergens, maar wordt vaak ondergesneeuwd door het bouwwerk zelf. Als je wilt weten wat rechtvaardig is, kijk dan niet naar het systeem van de wet. De wet doet z'n best, maar is nooit volledig rechtvaardig. Kijk naar de uitzonderingen die worden gemaakt op de wet. Kijk naar individuele gevallen. Daar wordt rechtvaardigheid zichtbaar.

Echte liefde wordt zichtbaar in kleine gebaren. Niet in een grootse en meeslepende bruiloft (daar ook) maar vooral op de

momenten dat niemand meekijkt. Ultieme liefde is misschien wel dat je iets doet voor een ander, die dat niet eens weet. En nooit te weten komt. Ultieme liefde is als je de neiging bedwingt iemand die je niet mag opzij te zetten. Niemand komt het ooit te weten. Ultieme liefde is een rolstoel duwen, ook al had je zoveel andere dingen willen doen. Mantelzorg verlenen. Aan een klagende oudere.

Ultieme gastvrijheid is geen huizenruil met goede vrienden. Niet een deurmat waarop staat 'welkom' (wat in de meeste gevallen niet waar is). Ultieme gastvrijheid is gastvrijheid richting mensen die er niet dankbaar voor zijn. Het zijn tweede kansen. Het is je geld geven aan een zwerver zonder te willen weten wat hij of zij ermee doet. Ook al verwacht je dat het iets slechts is. Een gift is een gift.

En dit ultieme streven is vaak niet aan te raden. Veel mensen zouden zeggen: niet doen. Niet verantwoord, niet verstandig. Klopt allemaal. Maar we kijken er wel graag een film over. En op Facebook juichen we de helden toe die doen. Het fascineert. Het blijft roepen.

Dát zegt Derrida. Dat is wat het deconstructionisme blootlegt. Destructie? Ja, dat zit erbij. Constructie? Absoluut. Vooral dat laatste zelfs. Dit is een best abstracte theorie. Er zijn genoeg mensen die zeggen: dit is gegoochel met woorden. Misschien is dat zo. Maar we zijn er nog niet. Maak nog één stap met me mee. Deze vraag is nog niet beantwoord: hoe zit het met het deconstrueren van het christelijk geloof?

In deze filosofie is religie ook een construct. Zelfs God is een construct. Althans: God is als construct te benaderen. Dat doen veel mensen ook. Wetenschappers. Ongeneeslijk religieuze mensen. Ze verklaren de herkomst en het functioneren van religie, klappen in hun handen en zeggen 'ziezo'. En klopt dat? Als je de constructie van religie afpelt, blijft er dan nog iets over?

Nee. En: ja. Althans, dat is wat Caputo denkt. Want Caputo ziet op dat punt bij zichzelf en Derrida een opleving van religie – zelfs een opleving van God.

4 Misschien heb je het al opgemerkt: het is niet zo moeilijk om in deze theorie christelijke thema's te vinden. Belangeloze liefde. Ultieme gastvrijheid. De kern zit in het kleine, het onbeduidende. Iemand met wat theologische kennis herkent ook de Bijbelboekenschrijver Paulus' vele overwegingen over de wet (Romeinen 7).¹³ Maar Derrida zelf is een atheïst. Althans, dat suggereert hij regelmatig.¹⁴ Hij geeft overigens wel toe dat deze thematieken zeer Bijbels zijn. Sterker nog: hij noemt ze messiaans¹⁵ – verwijzend, niet naar Lionel, maar naar Jezus de Messias.

Dit is wat hij ermee bedoelt: zowel joden als christenen gebruiken de term Messias. En op een bepaalde manier heeft de islam 'm ook. Alle drie de religies kijken uit naar een toekomstig moment. Een moment waarop iemand komt. Een toekomst die onze wereld in komt breken. Een volstrekt on-

verwachts moment. De figuur van de messias staat voor alles wat gelovigen verwachten. Waar ze op hopen. Van wie ze alles verwachten. Op een ontwrichtende, onmogelijk geachte manier.

En die verwachting zit natuurlijk ook duimendik in de deconstructieve filosofie van Derrida. Dat verlangen, die hoop. Maar dan, zegt Derrida, een 'zwakke messiaanse kracht,' een messiaanse verwachting die *als verwachting* de meeste kracht heeft. Een verwachting die misschien nooit ingewilligd zal worden. De inwilliging ervan is in ieder geval niet van invloed op de kracht van de verwachting zelf. Een eeuwig wachten. Een eeuwig hopen, verlangen en wachten. Democratie, gastvrijheid, liefde – we streven ernaar, zonder ze ooit volledig te bereiken. Als je weet wat het is om op de Messias te wachten, dan weet je wat ik bedoel, zou Derrida zeggen.

Ooit zat ik op m'n fiets, op een regenachtige avond. Het was herfst en het miezerde. Het type miezer waar je natter van wordt dan van een hoosbui. De vochtigheid zat overal en ik ploegde tegen de wind in op weg naar huis. Toen kreeg ik een telefoontje. Rachelle was in de buurt en stelde voor om samen naar huis te fietsen. Ik keerde om op de natte straat en zwoegde de tegenovergestelde richting op. Het was druk op de weg, ik navigeerde tussen fietsers, auto's, trams en stoplichten door terwijl ik alsmat natter werd.

En plots lag ik op de grond. Met een knallend gevoel in mijn hoofd. Achter mij kwam de tram piepend tot stilstand, z'n witte lichten op mij gericht. Er kwamen mensen toegesneld

die om me heen gingen staan. Ze vertelden me dat ik moest blijven liggen en wachten tot de ambulance er was. Wat was er gebeurd?

Ik heb er geen actieve herinnering meer aan, maar de toedracht was duidelijk. Ik was in een openslaande autodeur gereden. Ik fietste langs de geparkeerde auto's en één van de portieken zwaaide open precies op de fractie van een seconde dat ik het niet gezien had, maar er wel door gelanceerd werd. Ik buitelde voorover en belandde op mijn hoofd op straat. Mijn fiets bleef ongedeerd.

Altijd als ik weer over diezelfde straat fiets, dan denk ik eraan. En als het miezert of als het donker is ook. Even een flits: dit kan er gebeuren. Opletten! Maar ja, opletten deed ik toen ook. Ik had het onmogelijk kunnen zien. Heel misschien (denk ik soms) had ik kunnen zien dat er iemand in die auto zat. Als er een lampje brandde bijvoorbeeld. En als ik had gezien dat er iemand in die auto zat, dan had ik erop kunnen anticiperen door er ruimer omheen te fietsen – hoewel de ruimte er daar eigenlijk niet voor is.

Maar had ik, met beter opletten, dit ongeluk kunnen voorkomen? Volgens mij niet. *Waarom zeg ik dan tegen mezelf dat ik beter moet opletten?* Natuurlijk moet ik goed opletten – maar het enge van dit voorval is nou juist dat er niet tegen op te letten valt. Het is iets dat me overkwam zonder dat ik erop had kunnen anticiperen. Het was een donderslag bij heldere hemel (metaforisch dan - was de hemel maar helder). Een donderslag met grote gevolgen. Ik was twee weken uit de

running en had een lichte hersenschudding. Ik kon niet werken en studeren. En het had veel erger kunnen zijn. Die tram stopte heel dichtbij. Als de trambestuurder niet had opgelet, of de tram was domweg te dichtbij geweest, was het heel anders afgelopen.

Pats! Zomaar. Onverwachts. Onvoorzien. Onmogelijk je ertegen te wapenen. Ik denk er regelmatig aan terug en dan schrik ik van de willekeur van deze gebeurtenis. En hoewel ik steeds weer denk: opletten! is het beangstigende vooral dat opletten niet helpt. Dat het onheil je kan treffen, hier, nu juist op een manier die je nooit zou hebben verzonnen.

‘Kom, kom,’ zou je dan kunnen zeggen, ‘ik zit binnen op een stoel. Ik zit niet op een fiets. Wat zou me hier in deze stoel kunnen gebeuren?’ Maar dat is juist het punt. Inderdaad kan je zulk soort onheil niet verzinnen. De lastigheid is: *dat je het niet kan verzinnen, is geen enkele garantie dat het jou niet kan treffen.*

Natuurlijk, in het verkeer loop je meer risico dan in je luie stoel. Je kunt je risico's inperken. Maar het gegeven blijft. Er kan je iets gebeuren dat je niet hebt zien aankomen. Dat je niet hebt kunnen zien aankomen. En dat je leven volledig op z'n kop zet. Iets onmogelijks.

In de postmoderne filosofie kom je vaak het woord *event* tegen. Er is zoiets als een ‘filosofie van de gebeurtenis’. Zo'n *event*, zo'n gebeurtenis is iets dat je niet zag aankomen. Zoals dat fietsongeluk. Iets kleins dat iets groots bleek te zijn. Zoals in die koffiebar. Het is een cadeau dat goed uitpakt. Of het is

een ultiem teken van liefde, gastvrijheid of rechtvaardigheid. De gebeurtenis is niet te deconstrueren, maar het is een zeer invloedrijk moment. Het kan je leven veranderen, het kan de koers van de geschiedenis veranderen.

Lissabon was een gebeurtenis. En Auschwitz. Maar het verhaal van Nelson Mandela ook. Het zijn onwaarschijnlijke verhalen die toch gebeuren. En dat soort verhalen zetten ons wereldbeeld op z'n kop. De dood van God is een gebeurtenis. Het verandert de wereld drastisch. 11 september. De verkiezing van Donald Trump (voor veel mensen¹⁶). En de bankencrisis. Wat al die voorbeelden verenigt is dit: je kunt er niet op anticiperen.

Caputo stelt daarom dat er twee soorten toekomst zijn:

1. De aanwezige toekomst
2. De absolute toekomst¹⁷

De aanwezige toekomst is de toekomst waarop we anticiperen. Gevaren waar we rekening mee houden op de fiets. Verwachtingen over wat de beurs doet. Verwachtingen over wat de medische wetenschap kan doen. Een hypotheek. Een pensioenplan. Samenwonen. En natuurlijk: twijfelen met de handrem. Ons leven zit er vol mee.

De absolute toekomst is het onverwachtse. Wat me overkwam op m'n fiets en in de koffiebar. De beurscrash. Dingen die niemand had verzonnen en die toch gebeurden. Dingen die mensen voor onmogelijk hielden – en die toch gebeurden. Dingen die ondenkbaar waren, en toen plaatsvonden. Wat er

gebeurt als je theologie gaat studeren in Amsterdam. Achteraf – ja, dan is het makkelijk redeneren. Vooraf had niemand het bedacht.

Die toekomst, dat gaat over dingen die onmogelijk zijn. Dat is het domein van absolute onzekerheid. Absolute onwetendheid. **En: absolute hoop.**

Die toekomst is net zo onmogelijk, onzeker en onwaarschijnlijk als ultieme gastvrijheid. Als ultieme rechtvaardigheid. Als de ideale democratie en het ene ultieme cadeau. Allemaal bestaan ze niet echt. Allemaal zullen ze nooit uitkomen. Allemaal zijn ze wel messiaans, maar niet in die zin dat ze op een gegeven moment verschijnen. Maar ze roepen wel. Ze zetten ons in beweging. Die toekomst is een baken van hoop. Het kan tóch. Het kan wél. Vergeving bestaat (Mandela). Een zwarte president kan tóch (Obama).

Want wat is hoop? Wordt hoop zichtbaar in wat je verwacht dat de overwaarde van je huis doet? Of dat de antibiotica je van je probleem afhelpt? Of wordt hoop juist zichtbaar in het hopeloze? Als de situatie uitzichtloos is – en je hoopt toch. Pas dan is er echt sprake van hoop. Als je wordt uitgelachen om je hoop – pas dan heb je hoop te pakken (bijna).

Goeie kans dat de meest hoopvolle mensen juist de verschopelingen zijn. Mensen die geen kansen hebben in de normale wereld. De geanticiperde wereld. De aanwezige toekomst. Als je carrièrekansen hebt, uitzicht op een vast contract en een hypotheek, dan heb je geen hoop nodig. Hoop heb je nodig als

je ongeneeslijk ziek bent. Als je arbeidsongeschikt bent, of domweg de boot hebt gemist.

Natuurlijk is dat naïeve hoop. En vaak helpt die hoop geen barst. Maar het is hoop ten voeten uit. Het is hoop in het hopen. Het is een messiaanse hoop op iets dat onze wereld op z'n kop zet. Een hoop die bestaande structuren verpulvert. Een hoop die alles in één klap deconstrueert en dan mensen nieuwe kansen geeft. Zo'n hoop.

Hoop op het onmogelijke. Het krankzinnige. Het domweg domme. En Caputo zegt: dat is religieus.¹⁸ *Religie zonder religie*, noemt hij het. Het is religie ontdaan van al z'n uitschillen. Het is een volstrekt uitgekleeft verlangen. Een volstrekt uitgekleeft verlangen. Het is wat je overhoudt als je de ui afpelt: niets. Én: alles. Hoop op de toekomst. Misschien zelfs: hoop op God.

Dit is de crux. Democratie? Het bestaat niet. Maar het zet mensen wel in beweging. Het ultieme cadeau? Idem dito. Bestaat niet, zet wel aan tot beweging. *Maar iets hoeft niet te bestaan om je wel in beweging te zetten*. Sterker: de onhaalbaarheid ervan, de onmogelijkheid ervan, is juist wat mensen in beweging zet. Of zoals Caputo het zegt: democratie bestaat niet, het insisteert. Het roept. Het is object van verlangen.

'God is dood!' zegt de postmoderne filosofie. *Maar dat wil niet zeggen dat mensen niet in beweging komen van dat woord*. Ook als God dood is, of als we vermoeden dat hij dood is, dan nog insisteert hij wel. Datgene wat verscholen zit achter het woord

‘God’, kan ons roepen. Kan ons doen verlangen. Kan ons in beweging zetten.

Wat krijg je als je God deconstrueert? Specifiek: wat krijg je als je het concept God ontleedt? Als je het afpelt als een ui? Niks. En: alles. God insisteert. Hij roept. Hij daagt uit. Hij zet in beweging. Ook al is hij misschien dood.

Begrijp me goed: natuurlijk is geloven in God volstrekt ongelooftwaardig. Het is praktisch onmogelijk geworden in onze tijd. Net als geloven in rechtvaardigheid. En in ultieme liefde. ‘Geloof jij in God?’ *Nee, natúúrlijk niet.* Hoe zou dat kunnen? God hoort bij het onmogelijke.

Maar het onmogelijke is niet onbelangrijk. Sterker nog: het onmogelijke is misschien veel belangrijker dan het mogelijke. Ons leven wordt bepaald door het onmogelijke. Het hangt aan elkaar van invloedrijke, volstrekt onvoorziene, onmogelijk geachte gebeurtenissen. Het zijn de gebeurtenissen die ons het meest bepalen. Die ons maken wat we zijn. Het is de absolute toekomst. Dat is veruit de belangrijkste toekomst.

Zo.

Het lijkt wel een preek.

‘Amen.’

Maak je het nog mee?

Deze filosofie schuurt. Hij heeft rafelrandjes. Het voelt onaf. Ik ben er zelf ook nog niet helemaal over uit wat ik ervan vind. Deze gedachten roepen heel veel vragen op:

- Gelooft Caputo nou in God of niet?
- Is het (christelijk) geloof nou waar of niet?
- Is God nou dood of niet?

En:

- Gaat dit wel ergens over, of is het gewoon woordgekunstel?
- Wie heeft hier iets aan?

Denkers als Caputo en Derrida lijken een rechtstreekse manier van antwoorden op dit soort vragen te willen voorkomen. Misschien omdat ze de vragen verkeerd gekozen vinden. Ik schrijf drie dingen op die ik desalniettemin interessant vind en die voortkomen uit deze theorie.

1)

Het bovenstaande gaat over wat 'ongeneeslijk-religieus-zijn' betekent. God is dood, maar de herinnering aan hem absoluut niet. Het verlangen naar hem ook niet. De schietgebedjes zijn er nog. De geur van wierook. Een God die dood is, die niet bestaat, kan nog een enorme impact hebben. Je zou zelfs kunnen denken: juist een God die dood is, heeft impact.

Deze denktrant verklaart voor een deel waarom God niet verdwenen is in onze tijd. Waarom het niet voldoende helpt om hem dood te verklaren. Alsof je dan nooit meer van hem zou horen. En waarom het niet helpt om boeken te schrijven met de titel *The God Delusion*. Alsof daarmee alles afgedaan is. God is dood: ja. En: nee.

2)

Het fascineert me dat juist filosofen die helemaal meegaan in de postmoderne denktrant, die met hun filosofie alles proberen te deconstrueren, die werken en denken in de post-religieuze tijd van Nietzsche, dat nou juist zij bij christelijke thema's uitkomen. Filosofen zoals Derrida. 'Ben ik gelovig, ben ik ongelovig?' lijkt hij zich af te vragen. 'Ik weet het niet. Maar ik kom dingen tegen die me inspireren, en die dingen hebben meer gemeen met religie, met de Bijbel dan ik had verwacht.'

Caputo gaat nog een stap verder. 'Wat Derrida doet, gaat over God,' zou hij zeggen. 'Enorm zelfs. Meer dan de meeste theologische boeken. Bestaat-ie dan toch, God? Tja, dat weet ik niet zo goed. Ik zou zeggen: nee.' Maar als je probeert rekening te houden met de absolute toekomst (in plaats van de verwachte toekomst), een toekomst die volstrekt onverwachts, ja zelfs onmogelijk is – waarom zou je dan over Gods bestaan wel een stellige uitspraak doen? Misschien is de vraag 'geloof je nou in God of niet?' daarom niet de juiste vraag.

3)

De belangrijkste reden waarom dit me aanspreekt: het is wat ik zelf heb meegemaakt. Op een dag ging mijn handrem eraf. Mijn lijntje met boven was weg. God was dood – ook voor mij. *Maar dat was niet het einde.*

Ik lees nog steeds theologische boeken. Ik kom nog steeds in kerken. Heel soms bid ik. Denken over geloven, God en religie houdt me bezig. Ik schrijf er zelfs een boek over. Ik sta er een stuk ongedwongener in dan vroeger. Maar het is nog steeds onderdeel van wie ik ben. Wat me aanspreekt, spreekt me aan (en dat is meer dan ik dacht) en wat me niet aanspreekt laat ik los. Ik zou zelfs kunnen zeggen dat het loslaten van de handrem, het touwtje met de hemel doorknippen, dat dat het meest spirituele is dat ik ooit heb gedaan.

Soms houd ik een verhaal in een kerk. Het gaat me makkelijk af om iets over mezelf te vertellen en over één of andere filosoof. En dan komt het puntje God. Dat vind ik een stuk moeilijker. Ik probeer mezelf ertoe te dwingen, want ik sta in een kerk. Er moet iets te zeggen zijn over God. Vaak zeg ik dat ik het niet zo goed weet, maar dat er wel dingen zijn die me aanspreken. Net zoals in dit boek eigenlijk.

Vaak zeg ik ook dit: wat ik heb gedaan, dat zouden meer mensen moeten doen. Zit je vast? Twijfel je met de handrem? Laat het los. Ont-bekeer je zelf. Houd ermee op. Stop met geloven. Laat het bouwwerk in elkaar storten. Het is misschien het meest spirituele dat je ooit zult doen.

5 Het afgelopen jaar kreeg ik een kind. In de voorbereiding op zijn komst lieten we een extra kamer maken in ons appartement. Ik heb een vaatwasser geïnstalleerd in ons keukentje, we kochten we een trip-trap-stoel en we gingen nog één keer met z'n tweeën op een avontuurlijke vakantie. We verzamelden spulletjes, we richtten een kamer-tje in, we kochten kleertjes en we gingen koffie drinken met mensen met ervaring. En we wachtten.

Twee weken na de uitgerekende datum kwam Elon. Toen de lange bevalling in het ziekenhuis voorbij was, weet ik nog dat ik dacht: 'pfoe, dat zit erop.' En direct daarna: 'o nee, het begint nu pas.' Het was de grondtoon van de tijd die komen ging. Een kind blijft altijd. Er is geen ontkomen aan. En hoewel ik wist dat een kind krijgen impact zou hebben, had ik met geen mogelijkheid kunnen verzinnen dat het zó heftig was.

Natuurlijk heb ik me proberen voor te bereiden op alles wat er komen ging. Zo zit ik in elkaar. Maar ik ben tot de conclusie gekomen dat voorbereiding, zeker de mentale voorbereiding, eigenlijk nergens goed voor is. Je weet niet hoe het is om een kind te hebben, totdat je zelf een kind hebt. Vroeger vond ik het vervelend als mensen dat zeiden. Alsof je bij het krijgen van kinderen wordt ingewijd in een soort geheime orde. Op eens sta je aan de andere kant van de maatschappelijke streep. Maar ik heb ontdekt dat het wel een beetje zo is. Ik heb opeens veel meer respect voor mensen met kinderen.

Een wijze vriend van mij (zonder kinderen overigens) voelde me goed aan. Hij gaf mij een boek van Laurie Paul met de

titel *Transformative Experiences*. Een boek over ervaringen die je zodanig veranderen, dat je er niet op kunt anticiperen. Ervaringen die zo ingrijpend zijn, dat ze je transformeren in iets anders.

Laurie Paul zegt: stel je voor dat je de keuze krijgt te veranderen in een ander wezen. Laten we zeggen: een vampier. Een fijne vampier. Niet zo eentje die bloed van mensen drinkt, maar eentje die alleen maar bloed van dieren drinkt. Vrije-uitloopdieren. Een vampier die sterker, sneller en krachtiger is dan jij nu bent. En een vampier die onsterfelijk is. Want een vampier is on-dood. Je hebt één kans en je kunt niet meer terug veranderen in een mens. Zou je het willen?

Je kunt je voorstellen dat er iemand is die dit best zou willen overwegen. Er zijn best voordelen aan vampier-zijn. Het is in ieder geval spannend. Tegelijk geldt: als je inderdaad zo'n vampier wilt worden, kun je nooit meer terug. Zou jij het overwegen?

Stel dat je het zou gaan overwegen, zegt Paul, dan zou je waarschijnlijk een zo rationeel mogelijke overweging moeten proberen te maken. Alle voors en tegens op een rijtje. Net zoals ik dat deed toen ik moest kiezen waar ik theologie ging studeren. Enerzijds, anderzijds. En na een tijdje ben je eruit. Ik doe het, of ik doe het niet.

Maar daar zit een probleem. Het is namelijk onmogelijk om van tevoren te weten *hoe het is* om een vampier te zijn. De crux van deze overweging is, dat je er zelf door verandert. Je

wordt iemand anders dan je bent, maar je weet niet goed hoe je verandert. Je weet niet precies wie je wordt. Je hebt wel een idee (je weet wat een vampier doet en kan), maar je weet niet wat het is om een vampier te zijn. Net zoals ik wel wist wat het verschil was tussen theologie in Amsterdam of Kampen, maar niet wat het was om dat te ondergaan. En net als bij kinderen krijgen.

Hoe moet je nou een rationele beslissing maken over het wel of niet willen krijgen van kinderen, als je niet weet wat het is om kinderen te hebben? Ja, je weet wel ongeveer wat erbij komt kijken, maar je weet niet hoe je er zelf onder bent. Je weet dat kinderen jou zullen veranderen, natuurlijk – maar je weet niet hoe. Paul zegt: rationele beslissingen helpen niet zo veel in dit soort gevallen.

Rationeel proberen te kiezen of je kinderen wilt – het kan eigenlijk niet. En het kan bij meer dingen niet: een relatie aangaan, je bekeren tot een religie, doodgaan.

Laurie Pauls boek kwam eigenlijk te laat, want Rachelle was al zwanger. Een beetje onverwachts. Dat is tegelijk een voordeel, want we hebben de keuze of we kinderen wilden niet heel bewust hoeven maken. Dat zou dus ook niet hebben gekund, zegt Pauls boek. Maar haar boek hielp me wel om vat te krijgen op wat er gebeurde. Het vertelde me dat een echte voorbereiding op het krijgen van een baby onmogelijk was. Omdat je er zelf door verandert, maar je weet niet hoe. Je weet pas wat het is, als je erin zit. Onderhand kan ik dat bevestigen.

Maar hoe moet je dan kiezen of je kinderen wilt? Wat is Laurie Pauls oplossing? Dit: de keuze is niet tussen twee rationele opties – de keuze is tussen afwegen of je het avontuur wilt aangaan of niet.¹⁹ Sta je open voor een verandering. Een diepgaande verandering, dát is de vraag.

Misschien ben je eerder avonturen aangegaan, dat zou kunnen helpen in de huidige afweging. Een beetje. Maar uiteindelijk is de hamvraag: wil je blijven zoals je nu bent (bijvoorbeeld zonder kinderen) of sta je ervoor open om iets anders te worden (bijvoorbeeld met kinderen).

En daarmee zijn we terug bij de beginvraag van dit boek. Het gaat weer over kiezen. Kiezen voor kinderen, maar ook kiezen voor wat je wilt geloven. Nee, dat gaat niet van de ene op de andere dag. Maar er zijn dingen die je kunt doen, waardoor je beïnvloed zult worden. Je kunt een weg inslaan. Of je kunt blijven zoals je bent. Het is moeilijk, misschien wel onmogelijk om een rationele overweging te maken. Waar het op aankomt is vooral *dat je kiest*.

Je hebt er lef voor nodig. Lef om een verandering te ondergaan (waarvan je de uitkomst niet weet) of lef om te blijven wie je bent (waarvan je ook niet weet hoe het zal aflopen). En het enige dat verder helpt is vertrouwen. Hoop. Vertrouwen in jezelf. Vertrouwen in anderen om je heen. En hoop op een goede afloop. Hoop op een onverwachte toekomst. Sommige mensen zeggen: hoop op God. Als-ie bestaat. Of misschien zelfs als-ie niet bestaat.

MEER INFORMATIE (VOOR NERDS)

Elk boek moet in een *elevator pitch* kunnen worden samengevat, zo heb ik me tijdens het schrijven voorgehouden. Dit boek bleek een drietraps-pitch te vereisen. Misschien moet de lift er een keer extra voor op en neer, maar dan heb je ook wat:

- Pitch 1: dit boek werkt de hypothese uit dat mijn persoonlijke geloofsverhaal een aardige parallel vormt met het (niet helemaal) verdwijnen van religie in de (post)moderne tijd.
- Pitch 2: dit boek is een inleiding in de filosofische denkstroom *radical theology*, die een nihilistische kijk op het christendom biedt.
- Pitch 3: de schakel tussen beide is hernieuwde filosofische aandacht voor de vraag naar het kwaad.

Over radical theology

Vaak wordt de oorsprong van wat je *radical theology* kunt noemen, gezocht in de God-is-dood-theologie van de jaren '60. Het was de tijd waarin Time Magazine met één van de meest iconische covers ooit de knuppel in het (vooral Amerikaanse) hoenderhok gooide: *Is God dead?* Vooral de theoloog Thomas

J.J. Altizer werd geassocieerd met deze beweging. In de jaren '60 waren het veelal theologen die met deze thematiek bezig waren.

De variant van *radical theology* die ik in dit boek behandel heeft een meer filosofische insteek. Het zijn geen theologen uit de jaren '60 die ik behandel, maar filosofen van vandaag. Daarmee is het de vraag of de variant die ik behandel wel hetzelfde is als die uit de jaren '60, maar de lastigheid van elke denkstroom is dat de afbakening ervan altijd problemen oplevert.

Een reden om wel degelijk van het type *radical theology* te spreken zoals ik dat doe, is dat er in de afgelopen jaren enkele (wetenschappelijke) verhandelingen zijn gekomen die de beweging beschrijven. De boeken die ik gebruikte waren Robbins' *Radical Theology*, Sneider's *Preaching after God*, Depoorteres' *Christ in Postmodern Philosophy* en Moody's *Radical Theology and Emerging Christianity*. In januari 2019 verschijnt er een vuistdik *Palgrave Handbook over radical theology*.

De namen die regelmatig vallen binnen deze definitie van *radical theology* zijn John Caputo, Gianni Vattimo, Slavoj Žižek, Mark C. Taylor, Peter Rollins maar ook Giorgio Agamben en Alain Badiou. Voor veel van deze filosofen geldt dat ze de grens tussen theïsme en atheïsme bewandelen en zich niet graag in één van beide hokjes geplaatst zien. Een belangrijk deel van de thematiek van *radical theology* gaat over de worsteling met (of het afleggen van) het idee van een transcendente, alvermogende God.

De meer theologisch gekleurde inspiratie voor deze denkers komt van de latere Dietrich Bonhoeffer, Kierkegaard, Paul Tillich en G.K. Chesterton. Andere inspiratie komt van verschillende denkers uit verschillende hoeken, maar enkele grote lijnen zijn aan te wijzen: de God-is-doodfilosofie in de lijn van Hegel, Feuerbach, Marx en Nietzsche en de psychoanalytische lijn vanuit Sigmund Freud en Jacques Lacan.

Achtergrond hoofdstukken 4 en 5

In de laatste twee hoofdstukken van dit boek ga ik verder met de vraag die ik stelde aan het slot van hoofdstuk 3: is er een middenweg tussen postmoderne filosofie en het christelijke verhaal? Bestaat er iets als een nihilistische kijk op het christendom – een kijk die niet zoekt naar een reden, maar eentje die accepteert dat er geen reden is?

Vanaf dat stuk duik ik de *radical theology* in. Ik neem het uitgangspunt van *radical theology* over, en begin bij de filosofie. Concreter: ik ga in de schoenen staan van de God-is-doodfilosofie om van daaruit te kijken of er nog wat over het christelijke verhaal te zeggen valt. Dat is een niet-orthodoxe benadering. De filosofen binnen de *radical theology* beweging kijken op een geheel andere manier naar de Bijbel. Ze trekken zich weinig aan van de meer traditionele (orthodoxe) uitleg van de Bijbel. Zie ‘hoe lees je dit boek?’ voor enkele aanvullende gedachten hierover.

In hoofdstuk 4 verken ik het denken van de Sloveense filosoof Slavoj Žižek. Hij bouwt voort op de negentiende eeuwse filo-

soof Georg Wilhelm Friedrich Hegel en inzichten uit de psychoanalytica, specifiek Jacques Lacan. Lacan wordt lang niet altijd serieus genomen in de filosofie en wetenschap, omdat de psychoanalytica uitgaat van veel onbewezen (en misschien onbewijsbare) aannames.²⁰

Ook Žižek is in lang niet alle (academische) kringen geliefd. Hij is het type denker dat door zijn schrijfstijl net zoveel vijanden als vrienden maakt. Zijn schrijfstijl is erg associatief en bewust controversieel en gaat van een analyse van films en Europese toiletputten naar allesomvattende gedachten over het kapitalistische systeem en de ware aard van het christendom. Hij heeft tientallen boeken geschreven en veel van zijn werk veronderstelt een vrij grondige voorkennis. Dat maakt zijn werk zowel ontoegankelijk (vanwege de veronderstelde voorkennis) als toegankelijk (vanwege de referenties naar cultuur). In ieder geval is deze manier van werken zeer vatbaar voor onbegrip en frustratie. Toch is Žižek een van de meest gelezen (en op YouTube bekeken) filosofen van dit moment.²¹ Ook buiten de academie heeft hij, voor een filosoof, heel veel lezers en kijkers.²² En hoewel ik weet dat veel mensen Žižek een clown vinden zonder interessante ideeën denk ik (en velen met mij) oprecht dat hij behoort tot één van de meest vernieuwende denkers van vandaag.

Hoofdstuk 5 hang ik op aan de Amerikaanse filosoof John Caputo. Zijn denken is vooral geïnspireerd door de filosofie van Jacques Derrida. Ook Jacques Derrida wordt lang niet altijd serieus genomen in academische kringen en daarbuiten. Vooral de meer op logica georiënteerde ‘angelsaksische’ filosofie²³

moet weinig van hem hebben. Net als veel postmoderne filosofen wordt het Derrida verweten dat hij de dingen bewust ingewikkelder maakt. Als illustratie hiervan fungeert de *post-modern text generator* die online is te vinden en op verzoek de meest onleesbare teksten uitspuwt die, zo is de claim, niet te onderscheiden zijn van het geraaskal van de postmoderne denkers zelf. Het verweer van denkers als Derrida heeft ook te maken met taal. In de postmoderne analyse wordt taal vaak gezien als het systeem dat onze wereldvisie in stand houdt, en om daar vragen bij te kunnen stellen is dus vaak een nieuwe (benadering van) taal nodig.

Interessant detail is dat ook Žižek geen aanhanger is van Derrida, zijn deconstructionisme en specifiek niet van Caputo's interpretatie daarvan.²⁴ Op zijn beurt is Caputo een controversiële denker, vooral in de context van Amerikaanse evangelicals. Het wordt Caputo vaak verweten dat hij onduidelijk is over waar hij precies staat ten opzichte van de meer traditionele uitleg van het christendom.²⁵ Maar ook hiervoor geldt dat Caputo precies op dat punt zijn baanbrekende werk verricht.

Tot slot maak ik veel gebruik van Peter Rollins. Hij vervlecht beide denkstromen tot wat hij noemt 'pyrotheology'. Rollins weet de inzichten van Žižek en Caputo toegankelijk te maken, maar het meeste van wat hij zegt valt terug te voeren op deze twee denkers. De vervlechting van beide denkers is ook niet zonder controversie, vooral vanwege Žižeks houding ten opzichte van Derrida en Caputo. Toch worden de beide denkstromen, ook in wetenschappelijke studies, vaker in één adem genoemd. Een van de meest grondige studies naar het feno-

meen radical theology beargumenteert zelfs dat Žižek en Caputo veel dichterbij elkaar liggen dan Žižek lijkt te denken.²⁶

Level-up geek stuff

Peter Rollins noemt de beweging *radical theology* 'pyrotheology', ik zie geen reden waarom *pyrotheology* iets anders zou zijn dan *radical theology*. Maar naast *pyrotheology* zijn er veel dingen te benoemen die *niet* hetzelfde zijn als *radical theology*. Zo is er een beweging die *radical orthodoxy* wordt genoemd. De bekendste naam die hiermee geassocieerd wordt is de anglicaanse theoloog John Milbank. In het boek *The Monstrosity of Christ* kruist Slavoj Žižek de intellectuele degenen met hem. De protestantse filosoof James K.A. Smith (die ik ook regelmatig aanhaal) wordt eveneens meer geassocieerd met *radical orthodoxy* dan met *radical theology*. Over het algemeen genomen zou je kunnen stellen dat *radical orthodoxy* confessioneler en orthodoxer is dan *radical theology*. Terwijl het vooral theologen zijn die zich met *radical orthodoxy* bezighouden, zijn het vooral filosofen die zich met de meer heterodoxe *radical theology* bezighouden.

Ook is er *Emerging Christianity*, met namen als Brian McLaren, Donald Miller en Alan Hirsch. Ook daarvoor geldt dat het (denk ik) een confessionelere beweging is van vooral theologen. Een andere vraag is of *radical theology* niet gewoonweg is wat we in Nederland 'vrijzinnige theologie' noemen. Bijvoorbeeld van het kaliber van Klaas Hendrikses *Geloven in een God die niet bestaat*. Onder andere naar aanleiding van Peter Rollins', Jeffrey Robbins' en Phil Sneider's ideeën hierover, denk

ik dat hier een belangrijk nuanceverschil ligt. Phil Sneider localiseert *radical theology* tussen conservatisme en progressivisme (vrijzinnige theologie) in. Het conservatisme vindt hij te theologisch en het progressivisme juist te antropocentrisch. Waar in het conservatisme alle hulp van een transcendente God moet komen (iets waarvan het steeds moeilijk wordt erin te geloven) komt het progressivisme niet verder dan aansporing tot goed gedrag van mensen (iets dat vaker tot wanhoop dan tot hoop leidt). *Radical theology* onderscheidt zich van beide door niet mee te gaan in het transcendente verhaal van de orthodoxie, maar toch hoop te houden op (wat Caputo noemt) het onmogelijke.²⁷ Jeffrey Robbins stelt dat *radical theology* verder gaat dan vrijzinnige theologie, omdat het zich minder aantrekt van meer orthodoxe interpretaties van het christendom. Robbins noemt *radical theology* daarmee *revolutionary* in plaats van *reforming*.²⁸

Ik krijg ook nog wel eens de vraag in hoeverre radical theology is gelinkt met het werk van de tsechische priester Tomáš Halík. Ik denk dat er veel overlap is, hoewel Halík zich in zijn boeken expliciet tot christenen richt, iets waar veel denkers in de beweging *radical theology* naar mijn inschatting niet op een directe manier mee bezig zijn.

OVER DE AUTEUR

Als zzp-filosoof sta ik regelmatig op allerlei plekken een verhaal over de filosoof Nietzsche te houden. ‘God is dood’ roep ik dan. Of ik verdedig met verve het argument van het kwaad – een argument dat concludeert dat het bestaan van God onwaarschijnlijk is. Maar ik ben ook regelmatig in een kerk te vinden. Soms houd ik ook daar een verhaal. Ook daar komt Nietzsche regelmatig langs. Maar dan in combinatie met een Bijbelverhaal. Een best ingewikkelde combinatie, kan ik je vertellen.

Een vriend zei ooit tegen me: ‘als ik moet kiezen tussen twee filosofen die een lezing over Nietzsche willen geven, en de één is atheïst en de ander gelooft in God, dan kies ik voor de atheïst.’ Ik knikte. Want ik snap het wel. Maar toch. Waarom is dat eigenlijk vanzelfsprekend?

Nouja, omdat Nietzsche betoogt dat God dood is. En als je dat niet gelooft, dan ben je misschien minder geschikt om Nietzsche correct neer te zetten. Om dezelfde reden zou je dan het liefst een lezing over Spinoza horen van iemand die Spinoza-aanhanger is. Iemand die er helemaal in gelooft. *Fair enough.*

‘Hey Gerko, ben jij soms islamiet?’ vroeg iemand me onlangs over de mail. Eh, nee. Ik had een lezing gegeven over filosofie in de middeleeuwse islam, maar tijdens het verhaal kreeg ze een beetje het gevoel dat ik haar probeerde te overtuigen en dat beviel haar niet. Sommige elementen van mijn verhaal, schreef ze, deden haar denken aan ‘zieltjeswinnerij’.

Nou was ik de angst voor zieltjeswinnerij wel vaker tegengekomen, maar tot dan toe had dat altijd alleen met mijn christelijke achtergrond te maken. Zieltjeswinnen voor de islam was een nieuw verwijt. Maar eigenlijk is de rode lijn hetzelfde:

- als het om filosofen gaat, willen mensen liever een lezing van iemand die zelf aanhanger is van de filosofie;
- als het om religie gaat, willen mensen liever een lezing van iemand die er zelf niet in gelooft.

Ik denk dat veel mensen hebben wat die mailmevrouw had. Veel mensen vandaag de dag zijn gevoelig voor zieltjeswinnerij. En religies hebben nou eenmaal de reputatie daarop uit te zijn. Filosofen hebben die reputatie minder (hoewel filosofen er soms ook best wat van kunnen). Religie staat 0-1 achter, in de publieke opinie.¹ Bij een oudere generatie meer dan bij de jongere, denk ik trouwens.

Als gezegd, ik kom dit regelmatig tegen. Soms gaat een sprekersklus niet door, omdat ik me niet openlijk als atheïst uitgeef. ‘Wat is je levensovertuiging?’ is dan de vraag die ik moet beantwoorden. ‘Tja,’ zeg ik dan. Het gebeurt niet vaak, maar het komt voor dat er dan gecancelled wordt. Vaker nog kan ie-

mand midden in een lezing vragen: 'jij gelooft toch niet in God?' *Nee toch?*

De lastigheid met zo'n vraag is: ik heb eigenlijk geen idee of ik in God geloof. Als de vragensteller bedoelt dat ik geloof in God zoals ik in God geloofde toen ik tien was, dan is het antwoord nee. Maar als hij wil weten of ik zeker weet dat God niet bestaat, dan moet ik hem teleurstellen. Want dat weet ik niet zeker. Daar komt bij: op sommige dagen geloof ik aanzienlijk meer in God dan op andere dagen. Moet ik dan een gemiddelde nemen om die vraag te beantwoorden?

Misschien is dit gewoon mijn probleem. Ik ben soms te koppig. Ik heb geen zin om me in een hokje te laten stoppen. Niet het hokje 'geloof in God' maar ook niet het hokje 'atheïst'. Ik blijf liever in een grijs veld. Net als heel veel van mijn generatiegenoten trouwens. Gelukkig kan ik vanaf nu iets anders zeggen: 'Ik? Ik ben ongeneeslijk religieus.' En dan zwaai ik met het boek dat je nu in handen hebt.

Want daarom heb ik dit boek geschreven. Ik wil weten wat ik moet met mezelf. Filosoof, theoloog, Nietzsche-aanhanger en regelmatig christen. Iemand die denkt dat religie minder achterlijk is dan vaak wordt gedacht, maar die zich ook moeizaam verhoudt tot z'n eigen religieuze opvoeding. God verdween uit mijn leven – maar ik denk niet dat hij echt weg is. Ik geloof niet dat er ooit een dag komt waarop het christelijk geloof mij echt niets meer kan schelen, zodanig, dat ik er volstrekt ongevoelig voor ben. Dat ik nooit meer twijfel of God misschien toch zou bestaan. Het zit te diep. Net als bij veel mensen die ik

tegenkom. En misschien wel in onze cultuur als geheel. Ook dat probeer ik te onderzoeken in dit boek.

In dit boek doe ik een uiterste poging om mezelf zo ver mogelijk op te rekken. Aan de ene kant trekt mijn christelijke opvoeding – aan de andere kant het postmoderne denken. Dit boek is een ultieme poging om te kijken hoe ver Nietzsche, atheïsme, postmodernisme en post-religiositeit enerzijds en het christelijk geloof anderzijds werkelijk uit elkaar liggen.

Maar mijn vertrekpunt ligt bij het postmoderne denken. Dat is goed om te weten. Ik omarm Nietzsche. (Ik vind mezelf een vrij goede uitlegger van Nietzsche). Ik vertrek vanuit het nihilisme. Enerzijds omdat dat de denkwereld is waarin ik zelf leef, de postmoderne tijd. In ieder geval grotendeels. Anderzijds omdat dat de tijd is waar veel van mijn tijdgenoten in leven. En vanuit dat vertrekpunt reik ik over de klif. De klif die postmoderne filosofie scheidt van het christelijke geloof. En ik kijk hoe ver ik kom. Best een aardig eindje, vind ik zelf – misschien zal het je nog verbazen.

Maar natuurlijk krijg ik ze niet perfect bij elkaar. Ik sla een brug, op z'n best. Ik doe water bij de wijn. Aan beide kanten. Als je een perfecte inleiding wilt hebben op postmodern denken, dan is dit niet je boek. En waarschijnlijk ook niet als je een perfecte inleiding in het christelijk denken zoekt.

Tegelijk hoeft je van beide geen sikkepit af te weten. Van de Bijbel niks en van filosofie ook niet. Ik probeer alle verdwaalde vaktermen toe te lichten. Nog sterker: de meeste theorie in dit

boek zit verstopt in verhalen of beelden. Net zoals ik dat bij lezingen doe. Dat komt, hoop ik, de leesbaarheid ten goede. En als je op zoek bent naar meer theorie, kijk dan bij 'meer informatie (voor nerds)' en bij de literatuur (en eindnoten). Of stuur me een mailtje.

BIBLIOGRAFIE

- Achterhuis, Hans, *de utopie van de vrije markt* - hoofdstuk 2.3
Augustinus, Aurelius, *Belijdenissen* - hoofdstuk 4.3
- Botton de, Alain, *Religion for Atheists* - hoofdstuk 2.3, hoofdstuk 3.2
Botton de, Alain, *Weg van liefde*, hoofdstuk 5.3
Boutellier, Hans, *Het seculiere experiment* - Hoofdstuk 1.4
- Caputo, John, *Deconstructionism in a nutshell* - hoofdstuk 5.4, meer informatie (voor nerds)
Caputo, John, *The insistence of God* - meer informatie (voor nerds)
Caputo, John, *The prayers and tears of Jacques Derrida* - meer informatie (voor nerds)
Caputo, John, *Truth: Philosophy in Transit* - hoofdstuk 5.3
Caputo, John, *What would Jesus Deconstruct* - hoofdstuk 5.3, meer informatie (voor nerds)
Chesterton, G.K., *Orthodoxie* - hoofdstuk 2.2, hoofdstuk 3.4
- Depoortere, Frederiek, *Christ in Postmodern Philosophy* - hoofdstuk 3.5, hoofdstuk 4.3, meer informatie (voor nerds)
- Endo, Shusako, *Stilte* - hoofdstuk 4.5

Graaf de, Beatrice, *Heilige Strijd* - hoofdstuk 3.4, hoofdstuk 3.5

Grace, Davie, *Religion in Modern Europe* - hoofdstuk 3.1

Harari, Yuval N., *Sapiens* - hoofdstuk 2.3

Heiden van der, Gert-Jan, *Het Uitschot en de Geest, Paulus onder filosofen* - hoofdstuk 4.3, hoofdstuk 5.4

Hessert, Paul, *Christ and the End of Meaning*, hoofdstuk 4.4

John Caputo, *Hopeloos Hoopvol* - hoofdstuk 5.3, meer informatie (voor nerds)

Kul-Want, Christopher en Piero, *Slavoj Žižek, a graphic guide* - meer informatie (voor nerds)

Leibniz, *Theodicee* - hoofdstuk 3.3

Lyotard, Jean-Francois, *The postmodern condition* - hoofdstuk 2.3

Moody, Katharine Sarah, *Radical Theology and Emerging Christianity* - hoofdstuk 2.3, hoofdstuk 3.5, hoofdstuk 4.4, hoofdstuk 4.5, meer informatie (voor nerds)

Neiman, Susan, *Evil in Modern Thought* - hoofdstuk 3.3, hoofdstuk 3.4

Nietzsche, Friedrich, *Aldus sprak Zarathustra* - hoofdstuk 1.4

Nietzsche, Friedrich, *De Vrolijke Wetenschap* - hoofdstuk 1.4, hoofdstuk 3.4

Paul, Herman, *Secularisatie* - hoofdstuk 1.4

Plantinga, Alvin, *God, Freedom and Evil* - hoofdstuk 3.3

- Riessen van, Renée (red.), *Augustinus, modern en postmodern gelezen* - hoofdstuk 4.3
- Robbins, Jeffrey, *Radical Theology* - hoofdstuk 3.5, meer informatie (voor nerds)
- Rollins, Peter, *Insurrection: To believe is human; to doubt, divine* - hoofdstuk 2.3, hoofdstuk 2.4, hoofdstuk 3.3, hoofdstuk 4.1
- Rollins, Peter, *The Divine Magician*, hoofdstuk 4.4
- Rollins, Peter, *The Idolatry of God* - hoofdstuk 4.3
- Rollins, Peter, *The Orthodox Heretic* - hoofdstuk 5.2
- Sloterdijk, Peter, *Critique of Cynical Reason* - hoofdstuk 2.3
- Smith, James K.A., *How (not) to be secular* - hoofdstuk 1.4
- Smith, James K.A., *Who's afraid of postmodernism?* - hoofdstuk 2.3, hoofdstuk 5.3
- Sneider, Phil, *Preaching after God* - hoofdstuk 3.5, meer informatie (voor nerds)
- Sonneveld, Reinier (red.), *Cruciaal, de verrassende betekenis van Jezus' kruisiging*, hoofdstuk 4.4
- Steen van der, Bart (red.), *Butler, Negri en Žižek*, meer informatie (voor nerds)
- Taylor, Charles, *Een seculiere tijd* - hoofdstuk 1.4
- Vattimo, Gianni, *After the Death of God* - hoofdstuk 3.5
- Voltaire, *Candide* - hoofdstuk 3.3
- Wachter de, Dirk, *Borderline Times* - hoofdstuk 3.2
- Ware, Bronnie, *The Top Five Regrets of the Dying* - hoofdstuk 4.1
- Welten, Ruud en Kesel de, Marc, *Het Godstrauma* - hoofdstuk 2.3, hoofdstuk 3.1, hoofdstuk 4.3

- Wiesel, Elie, *Nacht* - hoofdstuk 3.3, hoofdstuk 4.4
- Wright, N.T., *Jesus and the Victory of God*, hoofdstuk 4.4
- Wright, N.T., *The Day the Revolution Began*, hoofdstuk 4.4
- Žižek, Slavoj en Milbank, John, *Monstrosity of Christ* - hoofdstuk 4.5,
meer informatie (voor nerds)
- Žižek, Slavoj, *Geloof* - hoofdstuk 4.5
- Žižek, Slavoj, *Geloof* - hoofdstuk 4.5
- Žižek, Slavoj, *How to read Lacan* - hoofdstuk 2.3, meer informatie
(voor nerds)
- Žižek, Slavoj, *The pervert's guide to ideology* (film) - hoofdstuk 2.3
- Žižek, Slavoj, *The Puppet and the Dwarf* - hoofdstuk 2.2, hoofdstuk
4.5
- Žižek, Slavoj, *The sublime object of ideology* - hoofdstuk 2.3
- Zonderop, Yvonne, *Ongelofelijk* - hoofdstuk 1.4

NOTEN

De opzet van dit boek

- 1 Ik heb 'm uit het boek van de Amerikaanse megakerkpredikant Andy Stanley – *Preaching for a change*. Stanley noemt de stappen zo: me, we, god (Bijbel), you, we. Ik ruil Bijbel hier in voor theorie in bredere zin (dus ook filosofie).

Hoe lees je dit boek?

- 1 Tja, wat versta je onder postmoderne filosofie? Ik probeer in dit boek niet te veel of te strak omlinjende definities te geven. Waar ik aan denk (en daar zullen zeker uitzonderingen op zijn) is dit: continentale filosofie uit de latere twintigste eeuw, vooral in de Franse en Duitse school.
- 2 Het begrip van een tekst (hermeneutiek) is vaak onderwerp van studie in de postmoderne filosofie en daarmee meet deze filosofie zich vaak andere manieren van interpretatie aan.

1. Hoe God verdween uit mijn leven

- 1 Matteüs 1:1-17 en Lucas 3:23-38.
- 2 In hoofdstuk 3 ga ik tegen deze stelling in. Daar voer ik redenen aan die stellen dat optie 3a misschien mooier lijkt, maar ook een heel nare andere kant heeft: een reden om toch weer bij 3b uit te komen.

- 3 Dit voorbeeld heb ik zelf bedacht en komt niet van Van Woudenberg.
- 4 Van Woudenberg, R. (2013), 'Belief is Involuntary: the Evidence from Thought Experiments and Empirical Psychology.' In: *Discipline Filosofiche. Rivista semestrale*, 111-131.
- 5 Van Woudenberg, R. (2009), 'Ignorance and Force: Two Excusing Conditions for False Beliefs.' In: *American Philosophical Quarterly*, 46 (4), p. 373-386.
- 6 Friedrich Nietzsche, *De Vrolijke Wetenschap*, aforisme 125. Zie ook: Friedrich Nietzsche, *Aldus sprak Zarathustra*, voorwoord, deel 2. Ook zonder deze provocerende uitspraak van Nietzsche is het verdwijnen van God uit het westerse denken een belangrijk filosofisch onderwerp. Een ander boek dat ik veel heb bestudeerd is het boek *A Secular Age* van de Canadese denker Charles Taylor. Een bruikbare handleiding voor deze dikke pil, is een boek van James K.A. Smith: *How (not) to be secular*. Overigens is dit boek van Smith erg gericht op christenen en de toepassing van Taylors denken op de hedendaagse kerk.
- 7 Ik ga uitgebreider in op deze uitspraak van Nietzsche in hoofdstuk 3.4
- 8 De secularisatiethese stelt (in eenvoudige vorm) dat hoe moderner een samenleving wordt, hoe minder religieus die samenleving wordt. Een greep uit toegankelijke, Nederlandse boeken die de secularisatiethese bevragen zijn bijvoorbeeld: Yvonne Zonderop *Ongelofelijk*, Herman Paul, *Secularisatie*, Hans Boutellier, *Het seculiere experiment*.
- 9 Ervan uitgaande dat dit mogelijk is. Dat is deels de vraag van dit hoofdstuk, maar in dit voorbeeld neem ik dat even aan.
- 10 Žižek pakt dit thema heel uitgebreid op in zijn (moeilijke) boek *Geloof*.

11 Matteüs 27:46.

2. Wat geloven we eigenlijk?

- 1 De meeste mensen denken bij de term 'geloof' direct aan religieus geloof. Maar de term is natuurlijk ook goed toe te passen op allerlei soorten overtuigingen, zoals de opvatting dat de maan van kaas zou zijn (hoofdstuk 1). In dit hoofdstuk probeer ik de rekbaarheid van de term uit. In ieder geval versta ik onder de term 'geloof' meer dan alleen religieus geloof.
- 2 Podcast This American Life, aflevering 630, *Things I Mean to Know*.
- 3 Zie hoofdstuk 1.1.
- 4 Ik ga even mee in het voorbeeld, waarin postmodernisme tegenover geloven staat. Dat is uiteindelijk wat ik probeer op te lossen in dit boek, maar in dit voorbeeld laat ik het even zo.
- 5 De denker G.K. Chesterton beschrijft het paradoxale van deze houding in zijn boek *Orthodoxy*. Je denkt dat orthodoxe (behoudende, conservatieve) overtuigingen saai en veilig zijn, stelt hij. Maar regelmatig is het tegendeel het geval. Orthodox zijn (en blijven!) is oneindig veel moeilijker dan van je geloof vallen. Je orthodoxe overtuigingen opgeven is wat de meeste mensen van je verwachten. Tegen de logica van de tijd in, *toch* orthodox blijven (of worden), is veel uitdagender. Wat nou saai? Spannend! Wat nou veilig? Ontwrichtend! Zie *Orthodoxie* hoofdstuk 6. Ook Žižek gaat op dit punt in, in *The Puppet and The Dwarf*, hoofdstuk 2.
- 6 Zie Žižeks *The Puppet and the Dwarf*, introductie.
- 7 Mijn versie. Zie Peter Rollins, *Insurrection*, hoofdstuk 5.
- 8 Zie Peter Rollins, *Insurrection*, hoofdstuk 7. Žižeks analyse van Batman is te zien in zijn film *The pervert's guide to ideology*.
- 9 Žižek, *The Puppet and the Dwarf*, introductie.

- 10 'Simplifying to the extreme, I define postmodern as incredulity towards metanarratives.' Eerder noemde Lyotard dit trouwens 'heidendom': in plaats van te geloven in één God en in één verhaal (zoals in de monotheïstische tradities) hebben hedendaagse mensen een enorme diversiteit aan verhalen, ideeën en overtuigingen – een moderne vorm van meergodendom dus. Zie: *internet encyclopedia of philosophy*. Overigens verstond Lyotard onder 'metanarratives' niet letterlijk de godsdiensten en twintigste-eeuwse ideologieën, maar de structuren die eronder liggen. Een metanarrative is niet slechts een groot verhaal, maar een groot verhaal dat z'n eigen legitimering in zich draagt of denkt te kunnen bewijzen op basis van een beroep op gezond verstand. Specifiek op dat punt, stelt Lyotard, verschilt het postmodernisme met de tijd daarvoor. Dit maakt dat James K.A. Smith kan schrijven dat hoewel mensen vaak denken dat het postmodernisme onverenigbaar is met het christelijk verhaal, dit idee berust op een verkeerde lezing van Lyotard, in: *Who's afraid of postmodernism?*, hoofdstuk 3. Lyotards punt over legitimiteit en verondersteld gezond verstand speelt een belangrijke rol in het volgende hoofdstuk (zonder dat ik Lyotard daar noem). Zie: Jean-Francois Lyotard, *The postmodern condition*, trans. G. Bennington and B. Massumi (French original, 1979; Minneapolis; University of Minnesota Press, 1984), xxiv.
- 11 Dat van die religie is mijn eigen toevoeging.
- 12 Zie: Ruud Welten en Marc de Kesel *Het Godstrauma*, hoofdstuk 4, Žižek, *How to read Lacan*, hoofdstuk 2, Moody, *Radical Theology and Emerging Christianity*, hoofdstuk 2 en Žižek, *The sublime object of ideology*, hoofdstuk 1.
- 13 Dit is een punt dat ook de populaire historicus Yuval Harari maakt in zijn boek *Sapiens*, hoofdstuk 16.

- 14 De term is afkomstig van Peter Sloterdijk in zijn boek *Kritiek van de cynische rede*.
- 15 Naar: Peter Rollins, *Insurrection*, hoofdstuk 7.

3. Hoe God verdween uit onze wereld

- 1 Ramsey Nasr, 'Ik wou dat ik twee burgers was (dan kon ik samenleven)', in: *Mi Have een Droom*. Overgenomen met toestemming van De Bezige Bij, Amsterdam.
- 2 Richard Dawkins *The God Delusion*. Vergelijkbare schrijvers in het genre 'nieuwe atheïsten' zijn Christopher Hitchens, Sam Harris en Daniel Dennett.
- 3 Een vergelijkbaar punt als het vorige hoofdstuk over de discrepantie tussen wat we denken te geloven en wat uit ons handelen blijkt. Grace Davie, *Religion in Modern Europe*, het voorbeeld van Diana komt uit hoofdstuk 4.
- 4 Zie bijvoorbeeld: <https://www.wonenenco.nl/binnenkijken-nieuwbouw-kerk-goutum/> of google op 'kerk Goutum'.
- 5 In de woorden van Ruud Welten en Marc de Kesel (die met *Het Godstrauma* een boek wijden aan dit onderwerp): 'God is het trauma van de moderniteit: waar de moderniteit voortdurend vermetelege pogingen onderneemt om God van zich af te schudden en het autonome subject te vestigen, daar dient zich steeds het gapende gat, de wond, de onvermijdelijke onzin – die elke zin pas mogelijk maakt – aan binnen de moderniteit zelf. Dit is wat we het godstrauma noemen.' (Inleiding).
- 6 Zie: emilymcdowell.com.
- 7 Alain de Botton *Religie voor atheïsten*, inleiding en hoofdstuk 1. Zie over ons onvermogen te lijden ook Dirk de Wachter, *Borderline Times*.
- 8 Het argument wordt door Epicurus (gestorven in de derde eeuw

voor Christus) uitgewerkt, om aan te tonen dat mensen een foutief beeld hebben van de goden. Niet om het atheïsme te verkondigen. David Hume pakt het argument er in de Verlichting bij om zijn agnosticisme uit te spreken, en pas vanaf dat moment lijkt het argument ook als argument tegen het bestaan van God te kunnen worden gebruikt.

- 9 Je zou kunnen zeggen: Auschwitz is té groot voor dit voorbeeld. Dat is hetzelfde als zeggen: dat is te makkelijk. Auschwitz tart elk begrip. Maar Susan Neiman gebruikt Auschwitz juist om die reden. Auschwitz is zó erg, dat het hoort bij de momenten in de geschiedenis die ons denken op losse schroeven zetten (Hoofdstuk 4, subhoofdstuk 2). Dat soort momenten vormen voor haar de definitie van 'kwaad', in contrast met bijvoorbeeld 'misdad', zie volgende noot.
- 10 Hier valt ongelooflijk veel meer over te zeggen. De hele theologiegiedenis is er over dit onderwerp nagedacht. Ik probeer hier geen oplossing of een allesomvattend perspectief te bieden. Enkele aanvullende overwegingen: 1) er zou een onderscheid kunnen zijn tussen wat God *veroorzaakt* en wat God *toelaat*. In het laatste geval is God niet de aanstichter van Auschwitz, maar kun je hem hoogstens verwijten dat hij niet ingreep. 2) De meest gangbare filosofische oplossing voor dit probleem gaat over optie b*). Er zijn denkers die zeggen: God kan Auschwitz helemaal niet met een vingerknip opheffen. Dat is niet omdat hij er technisch niet toe in staat is, maar omdat hij de mens vrijheid heeft gegeven. God heeft zijn eigen macht ingeperkt, ten behoeve van de vrijheid van de mens. En dat betekent dat God en mens samen staan te kijken bij de gevolgen van de vrije keuzes van die mens. Vaak machteloos. De bekendste vertegenwoordiger van deze denkstroom is Alvin Plantinga. Zijn boek: *God, Freedom and Evil*.

- 11 Elie Wiesel, *Nacht*.
- 12 Het verhaal gaat verder. Ik pak het later weer op (hoofdstuk 4). De plek van dit verhaal als voorbeeld, heb ik van Peter Rollins, *Insurrection*, hoofdstuk 2.
- 13 Neimans definitie van wat kwaad is, stelt ze op in contrast met 'crime': 'a crime is something for which we have procedures – at least for punishing, if not for preventing. To say this is to say that a crime can be ordered, fit in some manner into the rest of our experience. To call an action evil is to suggest that it cannot – and that it thereby threatens the trust in the world that we need to orient ourselves within it.' Susan Neiman, *Evil in Modern Thought*, inleiding.
- 14 Natuurlijk is Auschwitz vooral het summum van het kwaad in het westerse denken. Elke (andere) cultuur heeft hier een andere vorm en andere gruwelijke gebeurtenissen voor.
- 15 Susan Neiman: 'the principle of sufficient reason expresses the belief that we can find a reason for everything the world presents. It is not an idea that we derive from the world, but one that we bring to it. Kant called it a regulative principle – not a childish wish, but a drive essential to reason itself.' *Evil in Modern Thought*, hoofdstuk 4, laatste subhoofdstuk.
- 16 Tegenwoordig de stichting Eenzame Uitvaart.
- 17 Ondertitel (met een verwijzing naar Leibniz' werk) 'of het optimisme'. In Leibniz' analyse van het probleem van het kwaad (in zijn boek *Theodicee*), betoogt Leibniz dat onze wereld 'de beste is van alle mogelijke werelden'. Voltaire gaat daar rechtstreeks tegenin.
- 18 Nietzsche, *Vrolijke Wetenschap*, aforisme 125, vertaling Pé Hawinkels.
- 19 Natuurlijk laat je veel dingen buiten beschouwing als je 'de hele

- filosofiegeschiedenis' gaat indelen. Neiman geeft het grif toe in de inleiding. Maar dat geldt voor elke indeling. Ook voor de indeling tussen 'rationalisme en empirisme' die meer gemeengoed is of de indeling van wetenschappelijke vooruitgang.
- 20 In deze opsomming beperkt ze zich tot denkers uit de negentiende eeuw.
- 21 'The problem of evil can be expressed in theological or secular terms, but it is fundamentally a problem about the intelligibility of the world as a whole.' Neiman, *Evil in Modern Thought*, inleiding. Chesterton zegt hier ook interessante dingen over. Vaak wordt gedacht dat kruistochten en vervolgingen werden georganiseerd, juist om de rede te onderdrukken (vrij denken mag niet). Maar Chesterton wijst erop dat religieuze orde en rationele orde aan dezelfde kwaal lijden: ze worden niet door zichzelf gelegitimeerd. De angst, stelt hij op prikkelende wijze, was dus misschien net zo goed dat ketterse ideeën de *rationele* orde ondermijnen, als dat ze de religieuze orde ondermijnen. Chesterton, *Orthodoxie*, hoofdstuk 3.
- 22 Beatrice de Graaf concludeert eenzelfde soort lacune in het hedendaagse denken over het kwaad. Zij stelt dat niemand meer in termen van de klassieke theodicee wil denken (omdat God daar onderdeel van is), maar dat ze ondertussen wel blijven uitgaan van een bepaalde orde (het goede) en de afwijking daarvan (het kwade). Zie: Beatrice de Graaf, *Heilige Strijd*, hoofdstuk 4.
- 23 Niet dat die logische ordening per se van God hoeft te komen. Er zijn verschillende varianten. Kant zegt dat het verstand dit vereist. Hegel noemt zo'n ordening de Wereldgeest. Marx ziet een progressie van de geschiedenis. Rousseau legt de ordening in de menselijke natuur. Deze denkers zijn geen borduurwerkjesge-

- lovigen. Althans, niet voor zover God de maker is. Eigenlijk zijn het wel borduurwerkjesgelovigen. Maar dan met het verstand, de wereldgeest, de geschiedenis of de menselijke natuur als maker. Daaronder ligt hetzelfde verlangen: streven naar ordening.
- 24 Nietzsche, *Vrolijke Wetenschap*, aforisme 125, vertaling Pé Hawinkels.
- 25 Ik schrijf het verhaal van Job op vanuit het perspectief van Job. Dat wil zeggen: ik laat buiten beschouwing wat Job niet weet. Namelijk het gesprek van God en zijn tegenstander dat aan de gebeurtenissen voorafgaat (hoofdstuk 1 van het boek). Het boek geeft geen reden om te denken dat Job dit deel van het verhaal ook te weten zou zijn gekomen.
- 26 Misschien toch die dinosaurussen?
- 27 Job 32-37. Overigens wordt hier een vierde vriend, Elihu aan het woord gelaten.
- 28 Een lied van Ellie en Rikkert.
- 29 Het onderscheid tussen *wat is* en *wat zou moeten* is van David Hume. Het wordt veel gebruikt in de filosofische ethiek.
- 30 In hoofdstuk 4 werk ik deze gedachte nog verder uit, aan de hand van de interpretatie van Slavoj Žižek.
- 31 Dit is bijvoorbeeld ook het vertrekpunt van Beatrice de Graaf in haar boek *Heilige Strijd*. Zij roept op tot een theologisch en kerkelijk perspectief op het kwaad en maakt daarbij gebruik van Susan Neimans boek. Net als Neiman rekent ze zichzelf (als christen) ook in kamp 1 (er is een reden). De Graaf vindt Neiman niet ver genoeg gaan, en voegt dan een christelijk perspectief toe, waarin wordt beleden dat God uiteindelijk zal zorgen voor een einde *van het kwaad*.
- 32 Onder de term 'nihilisme' versta ik het idee dat er geen betekenis en zin is. Nietzsche, die de term vaak gebruikte, waar-

schuwde overigens veel meer voor het nihilisme, dan dat hij het propageerde.

33 Dit is de manier waarop ik de beweging *radical theology* aanduid.

4. Waarom Slavoj Žižek zegt dat God terug is

- 1 In de filosofische stroming van het existentialisme wordt veel nagedacht over deze paradox van vrijheid. In het volgende hoofdstuk kom ik er nog op terug.
- 2 Peter Rollins, *Insurrection*, hoofdstuk 1.
- 3 Bronnie Ware, *The Top Five Regrets of the Dying*.
- 4 Augustinus, *Belijdenissen*. Voor een bredere kijk op de interpretatie van deze uitspraak, zie Renée van Riessen (red.) *Augustinus, modern en postmodern gelezen*. De (postmoderne) denkers Lyotard en Derrida lezen deze uitspraak (in lijn met het betoog van dit boek) niet als de ultieme vervulling. Ik gebruik deze uitspraak echter slechts als illustratie van een kijk op het christendom waar ik vragen bij stel.
- 5 Dit is Lacans bekend geworden *spiegelfase*. Over de mens als verlangen, zie Ruud Welten en Marc de Kesel *Het Godstrauma*, hoofdstuk 2.
- 6 In Žižeks toepassing van Lacans theorie zit een dubbele laag die ik hier door elkaar gebruik. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen *drive* en *desire* (verlangen). De *drive* (de Freudiaanse doodsdrijf) is het irrationele aspect van de mens dat de mens onderscheidt van dieren. Het is anders dan de natuurlijke behoefte die puur gericht is op blijven leven (eten, drinken, seks). De *drive* gaat verder dan dat en verklaart waarom mensen domme, ongezonde dingen willen doen. De *drive* is het irrationele verlangen naar ultieme bevrediging. Op een bepaalde manier is deze *drive* tegennatuurlijk. Om de *drive* te beteugelen

is er, in deze redenering, cultuur. En de cultuur schrijft de wet voor. De wet verbiedt datgene waar de *drive* op gericht is, maar schept daarmee ook het verlangen naar het verbodene. Dit is de thematiek die veel filosofen in deze traditie herkennen in de teksten van de Bijbelboekenschrijver Paulus (vooral Romeinen 7). En de wet schept nog iets: de fantasie dat datgene waar het verlangen op gericht is (en dat kan alles zijn) bereikbaar is, als de wet het niet zou verbieden. Maar dat is de illusie, stelt Žižek. De *drive* is niet te bevredigen. En daarmee het verlangen dus ook niet. Zie voor een overzicht van deze denktrant Frederiek Depoortere, *Christ in Postmodern Philosophy*, het hoofdstuk over Žižek. Voor de filosofische lezing van Paulus, zie: Gert-Jan van der Heiden, *Het uitschot en de geest – Paulus onder filosofen*.

- 7 In zijn boek *The Idolatry of God* werkt Peter Rollins dit idee helemaal uit.
- 8 Een verhaal, opnieuw naar Peter Rollins, *The Idolatry of God*, hoofdstuk 4. Gebaseerd op het Bijbelboek Matteüs 27, herschreven vanuit het perspectief van een buitenstaander.
- 9 Het Anselmiaanse model als verklaring voor waarom de kruisdood nodig was, wordt ook wel de 'satisfaction model' genoemd. De gedachte is dat God zich de menselijke zonde zodanig aantrekt, dat er iets of iemand voor moet boeten. En Jezus neemt dit dan op zich. De nadelige kanten van dit model zijn al gauw zichtbaar: is God zo bloeddorstig? Is hij zo wraaklustig? En heeft hij het ook niet een beetje kunnen zien aankomen? Dit model is, stellen theologen, voor het eerst zo geformuleerd door Anselmus, een elfde-eeuwse monnik. Kritiek hierop komt bijvoorbeeld van de invloedrijke Nieuw Testamenticus N.T. Wright (zie: *Jesus and the Victory of God*, hoofdstuk 12, en *The Day the Revolution Began*). In Nederland zijn mensen als Reinier Sonneveld

en Henk Bakker hiermee bezig, zie bijvoorbeeld *Cruciaal* (Sonneveld, red.).

- 10 Zie het Bijbelboek 1 Koningen, hoofdstuk 19.
- 11 Naar Peter Rollins, *The Idolatry of God*, hoofdstuk 4.
- 12 Zie hoofdstuk 3.
- 13 Paul Hessert, *Christ and the End of Meaning*.
- 14 Elie Wiesel, *Nacht*.
- 15 Voor Žižek is het christelijke verhaal niet alleen de ondermijning van het illusionaire van God, maar de ultieme ondermijning van het *systeem van verlangen*. Het is de ontmaskering van de illusie van verlangen. Het christendom is het verhaal dat laat zien dat verlangen menselijk en onvervulbaar is. De dood van God, als ultieme Grote Droom, als de ultieme ideologie, toont dat geen enkele Grote Droom en ideologie ooit de verwachtingen kan waarmaken. Zie Žižeks *On Belief*.
- 16 Peter Rollins' boek *The Divine Magician* beschrijft het proces als een goocheltruc. De verdwijning van een zakdoek is de kruisdood en de terugkeer van die zakdoek (uit de mouw bijvoorbeeld) de opstanding. Maar, zegt Rollins, de beide voorwerpen zijn niet dezelfde. De truc is gebaseerd op illusie. Het zijn twee verschillende zakdoeken. Voor meer over Žižeks kijk op de kruisdood als essentieel onderdeel van zijn theorie, zie Katharine Moody *Radical Theology*, hoofdstuk 1.
- 17 Mijn toevoeging.
- 18 Voor Žižek (en Rollins lijkt hem hier nauw te volgen) geldt dat bij Jezus' dood de joodse God echt verdween. Wat overbleef was een gemeenschap van gelovigen, waar de term 'geest' op wordt toegepast. Dit zijn geen overwegingen die via een grondige exegese tot stand zijn gekomen. Wel vormt dit, zo betoogt Moody (*Radical Theology*) een belangrijke *missing link* voor

Žižeks denken over ideologiekritiek.

- 19 In mijn weergave van hem. Hij maakt nog een aantal stappen meer, maar die neem ik niet allemaal over.
- 20 Ik ga hier uit van de versie van Matteüs, die met deze woorden Jezus' sterfproces beschrijft.
- 21 Zie ook hoofdstuk 1, deel 5.
- 22 Žižek, *Geloof* deel 3, hoofdstuk *geen genade*.
- 23 Continentale filosofie
- 24 De roman *Stilte* van Shusako Endo en de verfilming daarvan belichten een vergelijkbaar theologisch motief.
- 25 BBC Radio 4, *In Our Time, the fall*.
- 26 Žižek, *Geloof*, deel 3, laatste hoofdstuk. Zie ook: inleiding van Žižeks *The Puppet and Dwarf*.
- 27 Bijvoorbeeld (indirect) in Žižek, *The Puppet and the Dwarf*, inleiding. En director: *Perverts guide to ideology – The last temptation of Christ* (film).
- 28 Žižek, *Monstrosity of Christ*, hoofdstuk 2. Voor meer over Žižeks ideeën over de opstanding, zie Moody, *Radical Theology* hoofdstuk 2.

5. Waarom John Caputo zegt dat God terug is

- 1 Ik vind dit zelf een wat beperkte voorstelling van wat het christendom wil zijn, maar ik gebruik 'm hier omdat ik wel denk dat veel christenen het zo zien (en het christendom vaak op deze manier wordt gezien).
- 2 Matteüs 12:32.
- 3 Een sterk versimpelde weergave.
- 4 Naar: Peter Rollins, *The Orthodox Heretic*, hoofdstuk 15.
- 5 James K.A. Smith stelt dit in *Who's afraid of Postmodernism?*, het hoofdstuk over Derrida.

- 6 In zijn boek *Deconstructionism in a nutshell* speelt Caputo continu met dit punt: het geven van een definitie en stellen dat het onmogelijk is. Derrida stelt dat al zijn teksten een poging zijn om deconstructionisme te beschrijven (iets waar geen van allen volledig in slaagt).
- 7 Zie James K.A. Smiths *Who's afraid of Postmodernism?*
- 8 Deconstructionisme, zoals vormgegeven door Derrida, is vooral een talige aangelegenheid. Het gaat over teksten en de betekenis van woorden en teksten zelf. Het is een filosofische onderneming die dicht tegen de literatuurwetenschappen aan zit. Derrida's beruchtste uitspraak hierover is 'er is niets buiten de tekst' – een uitspraak die vaak letterlijk wordt verstaan: er zijn alleen teksten. Later specificieerde Derrida zijn uitspraak, hij zei: *er is niets dan context*. Alles is betekenis. Alles is discours. Zonder een talig vertrekpunt is er praktisch niets.
- 9 Ik volg hier de lijn van uitleg van Caputo in *What Would Jesus Deconstruct?* Hoofdstuk 3.
- 10 Of, zoals Caputo het (een beetje technisch) zegt: *de roep van datgene wat er gebeurt in het woord* – later in dit hoofdstuk introduceer ik ook de gerelateerde concepten van 'mogelijk en onmogelijk' en 'de gebeurtenis'. Een introductie op Caputo's analyse is ook te vinden in Caputo's boek *Truth: Philosophy in Transit*.
- 11 Naar: Caputo, *Hopeloos Hoopvol*, hoofdstuk 3.
- 12 Alain de Botton wijst hierop in zijn boek *Weg van Liefde* in het hoofdstuk 'kinderen'.
- 13 Hierover verscheen recent een wat pittige inleiding van Gert-Jan van der Heiden *Het uitschot en de geest – Paulus onder filosofen*. Het boek geeft een weergave van hoe een rijtje postmoderne filosofen zich hebben beziggehouden met Paulus' brieven. De

eerste helft van het boek vond ik goed te volgen, daarna wordt het wat technisch.

- 14 Derrida's filosofie schuwt vaststaande termen. De formulering die in deze context vaak voorbij komt is 'I quite rightly pass for an atheist', een (vertaalde) quote uit Derrida's boek *Circumfession* (dat overigens moeilijk te krijgen is). Caputo haalt deze quote vaak aan, bijvoorbeeld in *The prayers and Tears of Jacques Derrida* en *Deconstruction in a nutshell*.
- 15 Caputo, *Deconstructionism in a nutshell*, hoofdstuk 6.
- 16 Wat een *event* is voor de een, hoeft dat niet voor de ander te zijn. Denk aan de koffiebegerbeurtenis. Dat was voor mij een event, maar voor een ander niet.
- 17 De *future present* en de *absolute future*.
- 18 Zie voor een 'catechismus' van Caputo's idee van religie *Hopeloos* *Hoopvol*, hoofdstuk 9.
- 19 In mijn woorden.
- 20 Zie bijvoorbeeld Žižek *How to Read Lacan*, introductie.
- 21 Er zijn weinig levende filosofen die kunnen zeggen dat er een *journal* (een wetenschappelijk blad) over ze is opgericht: *the International Journal of Žižek Studies*.
- 22 Een bruikbare introductie op het werk van Žižek is Erik Vogts deel in het boek *Butler, Negri en Žižek*, vertaald door Bart van der Steen. Een zeer goede introductie op Žižeks denken vanuit zijn theologische ideeën is Frederiek Depoortere, *Christ in postmodern philosophy* (deel 3). Verder staan er ontzettend veel openbare lezingen van Žižek op YouTube, die allemaal vaak wel een bepaalde voorkennis vereisen. En dan is er nog de 'graphic guide' op het denken van Žižek van Christopher Kul-Want en Piero: *Žižek, a graphic guide: een soort uitleg van Žižeks denken in Olivier B. Bommel stijl*. Die is eigenlijk best bruikbaar als inleiding.

- 23 Hedendaagse filosofie wordt vaak opgedeeld in angelsaksische en continentale filosofie. De angelsaksische stroming richt zich mee op logica, wetenschap en taal, terwijl de continentale filosofie zich richt op filosofische vragen die gaan over betekenis, zin en ethiek. Dit is, natuurlijk, een grof onderscheid.
- 24 Zie: Slavoj Žižek, John Milbank, *Monstrosity of Christ*, deel 4. Caputo's reactie staat in zijn boek *The insistence of God*, hoofdstuk 7. Over of Žižeks theorie wel zo verschilt van Caputo's ideeën gaat het boek van Katharine Moody *Radical Theology and Emerging Christianity*. Zij betoogt daarin van niet.
- 25 Caputo's boek *What would Jesus Deconstruct* is een voorbeeld hiervan. Het is een mooie introductie in Caputo's denken. Maar in het boek zet hij zich continu af tegen de 'religious right'. Tegelijk vindt Žižek vooral Caputo's godsbeeld nog veels te expliciet. Een mooie introductie in het denken van Caputo is in het Nederlands vertaald: *Hopeloos Hoopvol*. Caputo's geeft een heldere inleiding op wat deconstructionisme (niet) is in *Deconstructionism in a nutshell* en in zijn boek *The Prayers and Tears of Jacques Derrida* is zijn onderneming te vinden om Derrida's deconstructionisme theologisch te duiden.
- 26 Katharine Moody *Radical Theology and Emerging Christianity*.
- 27 Phil Sneider, *Preaching after God*, hoofdstuk 1.
- 28 Jeffrey Robbins, *Radical Theology*, inleiding.

Over de auteur

- 1 Interessant boekje hierover is van Kluun: *God is gek*. Over hoe in het medialandschap atheïsme vanzelfsprekend lijkt, terwijl die vanzelfsprekendheid niet overeenkomt met de statistieken over religie in Nederland.